čeština doma a ve světě

ročník III.

ČESKÝ JAZYK

NADACE
PRO
LINGUA
BOHEMICA

PŘI KATEDŘE
ČESKÉHO JAZYKA
FILOZOFICKÉ FAKULTY
UNIVERZITY KARLOVY

Vydává čtyřikrát ročně
Filozofická fakulta UK v Praze, centrum pro DeskTop publishing
(grafické zpracování Drahomíra Marešová),
v nákladu 400 výtisků.

Redakční rada:
Jaroslav Bartošek, Naďa Bayerová, František Fröhlich, Milan Jelínek,
Zdena Palková, Vladimír Smetáček, Alexandr Stich,
DUŠAN ŠLOSAR (koordinátor přípravy čísla v Brně),
Ivan Vyskočil, Jiří Žáček

Redigují členové katedry českého jazyka FF UK:
Ivana Bozděchová, Ondřej Hausenblas, Tomáš Hoskovec,
Eva Hošnová, KAREL KUČERA (redaktor čísla), Alena Macurová, Jiří Rejzek,
Ivana Christová a Barbora Karlíková (technické pracovnice),
Josef Šimandl (výkonný redaktor a typograf),
Oldřich Uličný (vedoucí redaktor)

Adresa redakce:
Katedra českého jazyka FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1;
tel. 248 111 26, linka 210

Text zpracován převážně v editoru WordPerfect.

ISSN 1210-9339

Cena jednoho výtisku: tuzemská 23 Kč; zahraniční 6,90 $ - 11,90 DEM

Objednávky z ČR i ze zahraničí vyřizuje
ediční oddělení FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
tel. 248 111 26, linka 298

Objednávku lze zaslat také faxem na zahraniční oddělení FF UK (248 121 66)
nebo pomocí E-mailu (ivana.bozdechova@ff.cuni.cz)

Podávání novinových zásilek
povolila Česká pošta, s. p., odštěpný závod Praha,
čj. nov 5423/95 ze dne 26. 9. 1995

Náplň čísla:

Moravský blok

Pražská redakce,

vycházejíc

z významů slova *blok* zaznamenaných i nezaznamenaných ve slovnících cizích slov,

nabízí tyto interpretace:

1. 'zápisník': předkládáme ho ke čtení;

2. 'celek vytvořený seskupením' (blok domů, států aj.): seskupováním číslo vzniklo (jako vždycky) a snad v této podobě působí i uceleně (jako vždycky);

3. 'zábrana, překážka', žel. 'hradlo': pokud minulá čísla sklouzávala místy k povrchnímu jiskření, nabízí toto číslo příkladný návrat k soustředěnému uvažování a možná dává návěští trvalejší změny;

4. sport. 'obranná činnost': číslo odvrací podezření, že by se v Brně líh(nu)l jen separatismus;

5. 'velký kus hmoty': příspěvky, ve svém souhrnu a vzhledem k tradici časopisu nezvykle dlouhé, jsou jako stvořené pro dlouhé zimní večery;

6. potr. ve spoj. moravský (eidamský aj.) blok 'výrobní tvar sýra': procento sušiny a tuku v sušině ponecháváme laskavému posouzení čtenářovu.

Redakce dále upozorňuje, že tematicky zabralo toto číslo Moravu celou, ale po stránce autorů jde přesněji vzato o blok jihomoravský, ba přímo brněnský. Rozhodne-li se Morava severní nebo Slezsko, že se nedají zahanbit, rádi vydáme blok(y) další.

Rozmlouvání po moravsku

Jak zdůrazňuje profesor Alois Jedlička, „české jazykové území se v podstatě dělí na dvě odlišné části". Pro jeho západní část je charakteristický protiklad *spisovný jazyk — jednotný nadnářeční útvar (obecná čeština)*, kdežto v části východní se uplatňuje jakoby klasická dichotomie *spisovný jazyk — tradiční teritoriální nářečí*. Absence jazykového útvaru pro běžné každodenní vyjadřování, jakým je ona obecná čeština, vede vlastně k tomu, že jazyková situace na „malučké" Moravě a v české části Slezska je kupodivu složitější a už na první pohled rozrůzněnější než v Čechách, kde právě obecná čeština zaujímá postavení jak útvaru dominujícího při každodenním rozmlouvání, tak posléze i postupně pronikajícího též do dorozumívacích oblastí vyhrazených donedávna spisovnému jazyku.

Výsledkem je stav, kdy se Moravané jeví jako stoupenci důslednějšího spisovného vyjadřování. Dozajista to není dáno jejich uvědomělou snahou nebo větším respektem před školní výukou. Spisovný jazyk jim prostě zůstává tím vyjadřovacím nástrojem, kterým se dorozumívají v jakékoli komunikaci, která nenese pečeť jasné důvěrnosti, kde by pochopitelně oficiální „školní", nevšední jazyk spisovný sotva obstál. Spisovnému jazyku se potom na východě republiky dostává v kulturní veřejnosti také veřejné podpory a ochrany, neboť není nahraditelný žádným domácím jazykovým útvarem. Je ostatně podporován i skutečností, že některé jeho jevy se shodují s nářečním území (srov. nezúžené podoby *bez té dobré ženské*, podoby *já jsem vždycky ráda vařila, on ho práskl, přesekl, odvedl, oni trpí, mluví, soudí*); takovou podporu obecná češtiny spisovnému vyjadřování neposkytuje.

Ve východní části českého jazykového území najdeme navíc kraj, kde se po spisovném jazyku často sahá i v neformálních projevech. Máme na mysli Slezsko (Opavsko) a severovýchodní Moravu (Ostravsko, Frýdecko-Místecko). Dialekt zde však zato zanechává stopy i ve vyjadřování spisovném — a výsledkem je jakási ostravsko-slezská varianta spisovné češtiny s nejméně dvěma markantními územními rysy: s přízvukem na předposlední slabice a s nedostatkem samohláskové kvantity.

Tradiční teritoriální dialekty přes téměř stoleté předpovědi o jejich zániku žijí na celé Moravě i ve Slezsku. Zvlášť houževnatě se zachovávají na území s převahou zemědělského obyvatelstva (zejména je-li pracovně soustředěno), v odlehlých krajích, veskrze pak v jednotlivých jazykových jevech málo uvědomovaných, málo nápadných, často výslovnostních. Z hlediska vývoje národního jazyka jsou z těchto dialektů nejstarobylejší nářečí východomoravská: například na Vizovicku a Valašskokloboucku se prokazatelně mluví takřka tak jako v Praze v době Husově. Další vývojový stupeň obrážejí nářečí středomoravská (bez dvojhlásek *ej* a *ou*, např. *minulé téden, lóka* ap.), dále pak slezsko-moravská (bez samohláskové kvantity a s přízvukem na předposlední slabice, přecházející posléze v nářečí polská). Na jihovýchodní Moravě v okrese Uherské Hradiště jako by do slováckých nářečí byl vetkán řetěz nářečí kopaničářských, objevujících se následkem starší kolonizace ze západního až středního Slovenska — tato nářečí neznají *ř*, avšak slovenské inovace nemají, jeví se tedy jednoznačně jako jiná, archaická, územně okrajová nářečí česká. Nářečí na Českomoravské vrchovině vytváří přechod k nářečím v Zemi české.

V moderní době se zmnožují kontakty mezi obyvateli, zdokonaluje se spojení a doprava, vcelku se sbližují civilizační, technické a vůbec životní zájmy lidí. Proto se mění i tradiční teritoriální nářečí, jakkoli sama jsou už ve svém posledním vývojovém stupni. Zapomíná se na staré předměty, na staré způsoby výroby, na staré obyčeje a zvyky, obměňují se instituce, v mluvnici se prosazují společné celonárodní tendence a proměňuje se někdejší tuhá struktura dialektu. Nakonec mizí celý starý lokální jazykový útvar a ustalují se takzvané **interdialekty** (v Čechách je vlastně výslednicí podobného, už staršího vývoje obecná čeština). Interdialekty dnes představují základ mluvy měst, sahají k nim široké vrstvy. Jen do mluvy mladší generace zasahují některé jevy obecné češtiny *(ý > ej)*, a to hlavně na střední Moravě, ne však na Moravě východní a ve Slezsku. V několika málo jevech lze stanovit jakousi interdialektovou normu společnou celé Moravě: patří k ní například podoby *g Biskupicám, v Biskupicách* ap., vzniklé analogií podle tvarů podstatných jmen ženského rodu, nebo podoby *chodijú, chodijó, chodijou,* nyní vytlačované podobou *chodí.*

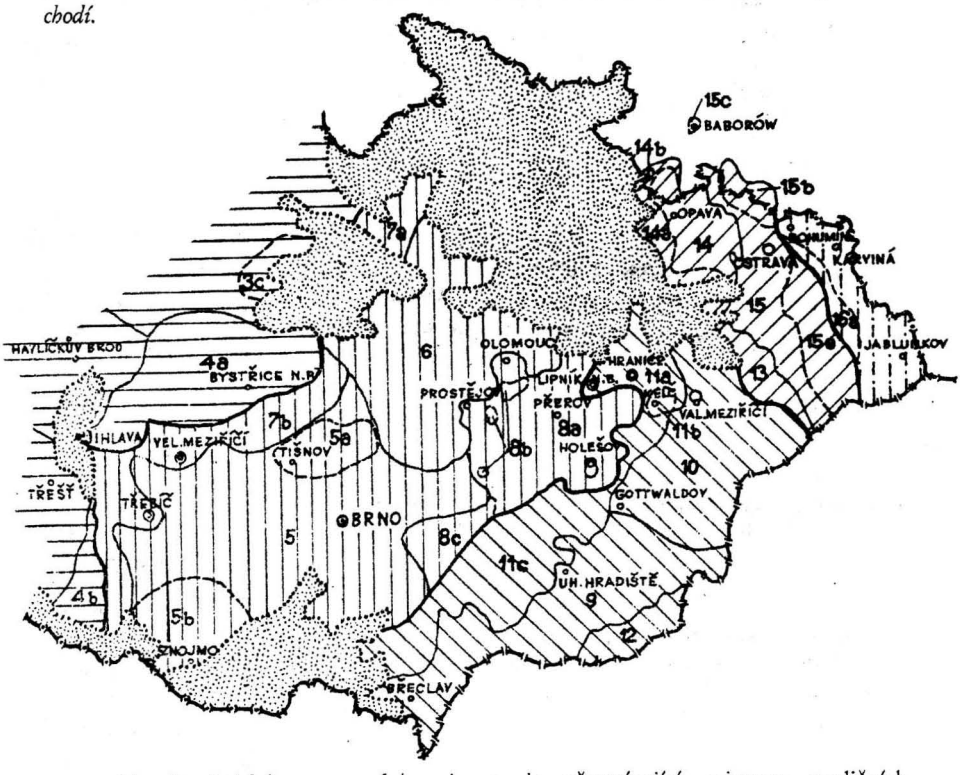

Charakteristickým moravským jevem je přetrvávající existence tradičních teritoriálních dialektů (z této charakteristiky vybočuje jen oblast prostírající se od Třebíče a Tišnovska směrem k hranicím Čech, v níž se postupně množí prvky českých nářečí; jde o oblast s novějším českým obyvatelstvem, které byly osídleny z širšího zázemí a vlastně se k němu nářečně přimkly). Jinak, jak známo, je na Moravě dosud velmi výrazná skupina

Toš potem zas to učychło a byť klid, ež zas f pondeli už byli v Leskofcy, Rušy. Už byli v Leskofcu. Tam se čy Ňemcy, chodžyli spatky hev (= sem) *a tam a a potym jaksyg ňemohli přejišč, tag zostali v Březovym, no tag v Březovym uš fšecy čy Ňemcy na to, na vozy, uš koňe a enem preč. A ešče jeden, teš taky Ňemec, ten ešče mjeť hřybja, to ho zastřelił, aby s tyma koňma muť* (= mohl) *odeječ a oňi potem už odjeli. A bylo to v utery, se mi zda, lebo jak, no tag v nocy sme tu sedželi, večer, a už byť strach, bo čy Rušy bili do nas. My tu f tym sklepje, f pivňicy. My sme tam mjeli svičky horač, a dycky jag do našy chałupy uhodžyť zas ten granat, fšecko, ta omitka začła padač, to se kuřyło, svičky zahasły. Potem přivedli raňeneho, přyšeť tu raňeny Ňemec, do teho sklepa teš k nam. A ten hrozňe nařykał, tak sme ho vedla do komory otkludžyli* (= odvedli). *Tam na słamje ležeť, na zemi, ale na koňec, potem jak čy Rušy přyšli, tak se stračyť. Přes chlef přešeť, tym Rusam minuť přes chlef. Kaj se potem stračyť, ňevime. Odešeť. Jag byť raňeny, tag odešeť.*

4. Z vyprávění P. K. z Uherského Brodu, v době nahrávky (1970) osmnáctiletého. Text představuje ukázku interdialektu východomoravského.

Noa tak sme vipálili přes ploteg do ídelni. Tam sme dostali kávu, tři pletínki jag običejňe, noa pak sme valili na pole. Na poli sa trhalo, na chmelňici, noa do devíti sme už obyčejňe mňeli jeden vjertel. U každého sme dicki stáli a přesvječovali sme, aby nám každí trochu dál. Mi sme uzavřeli dohodu, štiřé kluci a tag v noci sme, mi sme to tam mňeli špatné s té stránki, že tam s nama spali učitelé. Na chmelňici sme ďelávali očas nejaké fťipki. F. Z. sme vitáhli židličku navrch, furd lozíl okolo ňí, hledál ju. Jag vilézl na ten slúp, potom mu ju zďelávali.

5. Krátký návrat do historie: ukázka argotu v meziválečném Brně. Svědectví podává Ot. Nováček v knížce *Brněnská plotna*, Brno 1929.

— *Gde činógluješ* (= pracuješ), *ty pinkle?*
— *Nikde. Privatizíruju.*
— *A kde bereš lóve, seš teplé?*
— *No né, mám hovno v Cyrilce* (Cyrilometodějská záložna), *tak z ňé beru úroky.*

— *Těbuh, bodláku, kde hokčiš?*
— *Nikde, ale budu mit lajvont hoknu.*
— *Kde?*
— *Pojedu do Rakós na žně.*
— *A co tam?*
— *Budu tam scat na brósky.*

Poznámka: O brněnském argotu viz následující příspěvek M. Krčmové.

6. Na konec ještě foneticky nepřepsaná ukázka mluvy mládeže ze sedmdesátých let. Debata o fotbalu se uskutečnila v Brně.

— *Tě péro, Félixu, kam si to šineš?*

— *Seš levé, Abé, nebo co, masko? Do fachy, vole!*

— *To je úplná vzrůša, že seš tak brzo auf a voči normálně votevřený. A co šampionát, kino, co?*

— *Přesný. Aji ti Brazilci byli celí boms. To mě bodlo. Ale z toho konca sem byl mišuge.*

— *To je hotovka. Moc šupí* (= záleží) *na sócim. Příkladně jednó sem byl na Kometě a jeden takové to pískal permanentně zbomzovatěle, sleduješ?, do kabele pernikářům* (= Pardubicím). *Já bych mu dal déchnót na bréle* (= zahnal bych ho), *ale jakísi leví fandi kolem, pré né, pré si ti pernikáři tak jako tak necucnó. Ale to přece neva, de vo princip, mukle, né? Za levé mač love nedám. To raděje kysnu doma a né abych zíral na blbó masku, kókat jak nanuk na striptýz. Registruju tě, pá.*

Jan Chloupek

A ještě dodatek — prameny, v nichž je možno najít další údaje o české jazykové situaci:

Balhar, J. — Jančák, P. a kol.: *Český jazykový atlas 1.* Praha 1992
Bělič, J.: *Nástin české dialektologie.* Praha 1972
David, D.: *Kapitoly z dialektologie.* Ostrava 1992
Havránek, B.: *Nářečí česká.* In: Česká vlastivěda III — Jazyk. Praha 1934
Chloupek, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti.* Brno 1986.
Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci.* Praha 1971
Lamprecht, A.: *České nářeční texty.* Praha 1976
Šlosar, D. — Večerka, R.: *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti.* Praha 1979

Hantec a co k tomu patří

Když se řekne před Čechem *Brno,* v první chvíli se mu nejspíš vybaví textilní a strojírenský průmysl nebo několik jmen osobností nikoli místního významu, ale pak rychle stočí řeč na něco daleko atraktivnějšího — na hantec, plotnu a její mluvu. A marně vysvětlujete, že ne každý Brňan a ne dnes a ne běžně a ne... — Hantec prostě žije v myslích lidu českého jako něco, co Brno charakterizuje, tvoří samu podstatu „brněnskosti".

A proč by ne! Za typické pro cizí město rádi pokládáme to, co z domova neznáme, a nesrozumitelnost zájem jen zvětšuje. Hádejte ostatně, o čem je řeč:

Kobr šlofčí s flašó čechru,
naglóščil se ze vzteku,
rajda kóme lajvant hoknu,
těžký love ve fleku.

Komplic s pryglem fachčí bacha,
dekuje se v retychu,
sofort mrskne po kokosu
koho trhne na štychu.

Rajda už se štajfčí s flekem,
leze jak šnek z korábu,
komplic rufčí s pryglem v haksně,
rozhoď love do šábu!

Stará filcka, truc fištrona,
v lochčení se zaščukla,
s originál šmajchlováním
šije strožok na mukla.

Levý šmé, co na mně valíš,
klavíruj do pantofla,
flek už někdo vyramoval,
zbyla z něho šrajtofla.

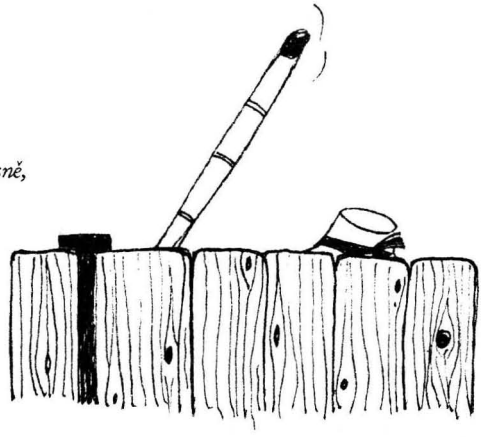

Tak takovýhle text by se snad hodil do některého ze soutěžních pořadů televize (páni režiséři, pozor!), ale že by se tak dalo mluvit? Kromě toho se nad tím vším vznáší neurčitý opar nezákonnosti, protože „plotnu" — sociální skupinu, která žila někdy na počátku tohoto století v dělnické čtvrti města Brna z ruky do úst, bez starosti o budoucnost, ale i bez prespektiv — vnímali „lepší lidé" jako společenství živlů povýtce kriminálních. A protože prostředí brněnské plotny nikdo umělecky neztvárnil (třeba v idealizované podobě povídek o kasařích a zlodějíčcích s čistým srdcem, kteří mají neustále v patách radu Vacátka a jeho spolupracovníky), můžeme si představovat „kriminálnost" nejtěžšího kalibru. Takže: sociálně okrajové prostředí blíže neznámé, snad i kriminální, a jeho nesrozumitelná řeč — hantec. Koho by to nezaujalo?

Podívejme se však na výše uvedený text z hlediska čistě lingvistického. Pokusme se poznat, co nám prozrazuje o prostředí, jež tuto mluvu zrodilo.

(a) Region: Hantec se utvářel ve skupině žijící uvnitř města Brna a brněnská městská mluva byla propojena s okolním regionem. Není tedy divu, že text ukazuje na střední Moravu, a to v lexiku *(strožok* — kdo nezná, doví se dále, *zaščukla se* — tj. zašťukla, spisovně 'zaškytla') a ještě výrazněji v hláskosloví: *flašó, kóme* (s typickým hanáckým *ó* na místě spisovného *ou); těžký love, levý šmé* (s hanáckou — i obecně českou — záměnou *é* fonémem *í);* morfologizované neprovedení přehlásek v koncovkách *(do pantofla, šrajtofla, flašó); šč* na místě spisovného *šť (zaščukla se).* Střední Moravu poznáme i z hojného výskytu zvláštně tvořených sloves: *šlofčit, fachčit, štajfčit, rufčit, lochčit.*

(b) **Bilingvní prostředí:** Městu Brnu říkali kdysi předměstí Vídně. Označení ukazovalo především na ekonomickou a kulturní dominanci tohoto centra v životě města (vazby na Prahu byly v minulosti jen sporadické a jednosměrné) a na jeho německý vnější ráz. Samo město bylo od středověku bilingvní a české i německé bylo také jeho venkovské zázemí. Toto prostředí zrodilo česko-německou mluvu všech městských vrstev. Češi v ní adaptované německé kořeny volně kombinovali s českou gramatikou a vytvářeli tak výrazy, jichž je dodnes v Brně doloženo více, než zachycuje Slovník spisovného jazyka českého jako obecný úzus. [1] Řada výkladů významu v následujícím textu přesto vychází ze SSJČ. Pro takto utvářené výrazy brněnské mluvy je navíc charakteristické, že jsou založeny na rakouské variantě němčiny a jsou adaptovány do regionální (až nářeční) formy češtiny na základě přirozeného osvojení, bez ohledu na jejich spisovné znění nebo grafiku.

V tom se hantec od mluvy ostatních Brňanů neliší: slova jako *flaša, flek, štych* (zde asi omyl, záměna s výrazem *štrych* ob. 'obchůzka nevěstek'), *štajfčit se* (ob. *štajfovat se)* 'naparovat se', *haksna* (ob. 'noha', zde spíše 'končetina'), *fištrón* 'chytrost', *šmajchlování* 'mazlení', *pantofel* jsou skutečně známa obecně, v Brně i mimo Brno, a odhlédneme-li od hláskosloví, také mimo Moravu. Zavést může sloveso *fachčit:* Češi znají *fach, foch* jako 'poličku, přihrádku' *(v levym fochu dóle)* nebo 'obor, odbornost' *(je vod fochu, je to fachman);* v Brně, resp. na Moravě, je *facha* 'práce'. V našem textu najdeme dále výrazy „brněnské", nikoli však plotňácké: také tzv. lepší rodiny musely něco udělat *sofort hned,* jejich děti dělaly *truc na truc,* čas od času se doma *ramovalo* (tj. důkladně uklízelo) a lidé si drželi *šrajtofle* (peněženky) pěkně zavřené — právě před příležitostnými zlodějíčky z plotny. Dokonce i ten *prygl (prýgl?* 'hůl, kus uříznutého klacku') užívali páni na výletech na rozdíl od *hůlky,* kterou si brali na korzo na někdejší Rudolfce [2]. Je pravděpodobné, že v hantecu bylo takových slov více a byla užívána spontánněji: vzdělanější vrstvy se totiž na konci minulého století již národnostně uvědomovaly a výrazy z němčiny postupně opouštěly. Pro nedostatek vhodného materiálu to však můžeme jen těžko doložit. Snad by šlo o výrazy jako *rufčí* ('volá', z německého *rufen),* *šlofčí* ('spí', něm. *schlafen;* dodejme, že rakouské zadnější *á* přejímala brněnština zhusta jako *o), lajvont* ('snadný', něm. *leicht + Wandel),* *lochčit se* ('smát se', něm. *lachen).*

(c) **Sociální vrstva a její zájmy:** Připomněli jsme výše, že plotna byla sociální skupina stojící na okraji společnosti: měla blízko k městským povalečům a příležitostným zlodějíčkům, jimž nebyl cizí ani kriminál. V textu na to ukazují nejen výrazy jako *komplic, mukl, šmé, filcka,* [3] *(fachčit) bacha, love, šáb* a zhrubělá slova celonárodní jako *rajda, kokos*

---

[1] viz Krčmová, M.: *Brněnská městská mluva — odraz kontaktů etnik.* SPFFBU, A 41, 1993, s. 77 n., a Krčmová, M.: *Jazyk města, v němž žijeme.* Universitas, 1995. I-IV

[2] **V němčině je také možno *Prügel kriegen,* tj. dostat výprask. Leč ani v Brně není *prýgl* jako *prýgl:* dnešní Brňáci se jezdí *zoncnót na prýgl. Die Sonne = slunce,* jinak viz následující Pozdrav ze štatlu.**

[3] **v textu nikoli druh vši přenášený zpravidla pohlavním stykem, nýbrž — pravděpodobně právě z tohoto významu odvozené — označení kriminálníkovy družky**

'hlava', *dekovat se* 'ukrýt se', *trhnout* na něčem 'získat prospěch', ale i výrazy ukazující spíše na vídeňské „štrici" [4]: *hokna* 'práce' (k posunutému významu slova *hacken* 'sekat'), *retych* 'záchod' (snad k *retten* 'zachránit' [5]), *čechr* 'pivo' (snad z *Zacher* 'pijan'), *kobr* (běžněji *kábr*, kořen slova je znám z ob. *kabrňák).* [6] — Vnitřní vazby skupiny s poněkud nezávazným způsobem života odrážejí frazémy a jejich obměny typické spíše pro slangy: *kómat těžký love* 'tušit, očekávat velké peníze', *fachčit bacha* 'dávat pozor', *mrsknout po kokosu, rozhodit do šábu* 'dát k rozdělení', srov. *šábnout se, šít strožok na* ... (doslova 'šít slamník': varianta frazémů *šít boudu / pytel), valíš levý šmé* 'děláš ošklivý podraz', *klavírovat do pantofla* 'mluvit do někoho' *(pantofel* je tu uveden snad kvůli rýmu; *klavírovat do někoho* bylo běžným frazémem i u lidí mimo plotnu), *leze jak šnek z korábu* 'z boty velkého čísla'. V existujících slovníčcích (viz pozn. 7 a 9) je frazémů zachyceno mnoho, náš text dal k dispozici jen několik příkladů. Proměnlivost a hravost je z nich však dobře patrna.

(d) **Doba:** Jak připomíná Nováček ve své studii z r. 1929, [7] prostředí plotny bylo spojeno se specifickou sociální situací Brna počátku tohoto století. Události první světové války změnily svět natolik, že pravá *plotna* v republice již jen dožívala. Její příslušníci museli „do pole" a společenství zmizelo; republika zpřetrhala vazby k Vídni, nastaly nové životní starosti a nové osudy. Specifika jejich mluvy zůstala zachována v prostředí dělnických čtvrtí a postupně se rozplývala do vzpomínek.

(e) **Vznik textu:** Jak je vidět, jazykem se text hlásí k době minulé. Obsah (pokud jste dosud neporozuměli, jde o pasáka, který s holí v ruce přepadává zákazníka, ale ten byl už okraden předtím a nic nemá) je naopak nepochybně velmi současný: lehké děvy první republiky prý totiž měly svou čest a za peníze odváděly příslušnou protihodnotu. [8]

---

[4] *Striezi* (bayr.-öst.) / *Strizzi* (öst.): liebenswerter Lausbub (roztomilý všivák), harmloser (neškodný) Gauner; srov. pražské pepíky

[5] popřípadě z *reterát,* relatinizovaného it. *ritirata:* jistě znáte *Durante le fermate nelle stazioni e vietato servirsi della ritirata.* Odnynějška bychom si tedy mohli dát do podtisku na obálce: * v salonu i na reterátě * ...

[6] Omlouváme se za ten příval poznámek: s výkladem přejatých výrazů, obměněných ve významu i formě, by byl text ještě méně k rozkousání. Tedy *kabrňáka* najdeme u Váši-Trávníčka (a také v Machkově ESJČ) jako *kaberného kapra, kapra z kaberny,* přičemž *kaberna* je v rybníku hloubka např. u žbrlení nebo ve struze, kde se zdržovaly kusy obzvlášť kapitální; ve významu 'pořádný kus' pak ovšem i o člověku. Zda s tím souvisí *kábr, kobr, kofr* ap. (významovou spojitost si lze představit snadno), tím nemůžeme sloužit; ví-li někdo ze čtenářů, nechť nelení a napíše — otiskneme.

[7] Nováček, O.: *Brněnská plotna.* Brno 1929

[8] Prý. Loupežná přepadení za účasti prostitutek se dějí, děla se i tehdy (srov. Žeromského *Historii hříchu)* a bylo by divné, kdyby se zrovna v Brně nebylo nic takového nikdy přihodilo. Ostatně krvelačné písně z periferie (o tom buchdrukrovi nebo o cvočkáři Dandovi v *Písních lidu pražského,* Praha 1966) zpracovávaly se zalíbením příhody i pro tu periferii nevšední.

Z obsahu — nikoli z jazyka — by se tedy dalo soudit, že text není původní, ale vznikl v naší době. Jenže pokud tomu tak je: proč byl napsán „starým" jazykem?

Jistě může jít o pokus snadno dosáhnout humorného účinku: takovým způsobem se často užívalo (a i dnes užívá) nářečí, popř. některého slangu pro prezentaci banálního příběhu. Tomu však odporuje nesrozumitelnost textu: pro šokování čtenáře by docela stačilo několik slov. Nemůže jít ani o charakterizaci, protože jde o „vyprávění", nikoli o přímou řeč. Důvod může být hlubší: snaha přihlásit se k městu a jeho tradici symbolizované hantecem.

Do pozice symbolu města se hantec dostal dík souhře okolností: byl zachycen přístupnou formou na sklonku dvacátých let, tedy v době, kdy dosud žili příslušníci sociální vrstvy, která ho zrodila, a zároveň podal O. Nováček (práce citovaná výše) sociologickou charakteristiku prostředí brněnské plotny. V jeho knížce je také několik textů zjevně stylizovaných tak, aby byly co nejvíce nasyceny specifickými výrazy hantecu (souvislé autentické nahrávky v té době samozřejmě nemohly vzniknout).

Plotna, jíž hantec náležel, navíc nebyla skupinou sociálně zcela uzavřenou: hantec nebyl žádný záměrně „tajný" argot, nýbrž mluva vrstev, s nimiž byli v jazykovém kontaktu i lidé sociálně zakotvení; plotňáci také dospívali, ženili se a usazovali, a jednotlivých výrazů užívali dál, hlavně — jak jsme už připomněli — v prostředí dělnických čvrtí města. Kromě toho byl slovník mluvy plotny propojen se slovní zásobou středních vrstev, která byla také poznamenána němčinou, a proto jeho neutrální slovní zásoba nebyla tak exkluzívní, jak se nám dnes zdá.

A konečně, a hlavně: hantec byl uveden do nového života v 60. letech. Tehdejší uvolnění společnosti mělo důsledky i v jazykovém chování — například v tom, že v české literatuře se začíná výrazněji uplatňovat obecná čeština. Prostředí mladé kultury moravské metropole se v té době zhlédlo v hantecu: po vzoru starých kabaretních výstupů a popěvků, které užívaly nezvyklých slov pro dosažení komického efektu, a snad i po vzoru Nováčkových příkladů, jsou tu znovu „převyprávěné vážné příběhy" spojované se jménem legendárního siláka Franty Kocourka. A tak *„Skalili Žanka Husovýho"*, byla *„Mlata na Bílendě 1620"*, a *„Žanek Husové šeredně vybóchal křížatý"*. Takových příběhů bylo ve skutečnosti vytvořeno jen několik, byly však nadšeně opisovány dlouho po době svého vzniku a mládež sotva vyšlá ze školy se na nich nově přiučovala hantecu, nacházela v něm identitu své generace a své brněnské společnosti.

Pro klasický hantec tak vzniklo nové prostředí uživatelů: mělo jinou sociální a kulturní úroveň než staří plotňáci, ale bylo nepochybně okouzlené volností života, v němž se nikdo nestará, co bude zítra. Šlo zřejmě i o opozici k „oficiální" společnosti oné doby svázané zákazy a příkazy. Podobný odstup od soudobé společnosti manifestoval, zejména z dnešního pohledu, dávný plotňák.

Novou mízu získal přitom i hantec: staré německé kořeny slov, lidem přelomu století zdaleka ne cizí a nesrozumitelné, doplnila angličtina, živě se dále rozšiřují řady synonym z okruhů, které pospolitost mladých lidí zajímají: sex, popíjení piva a jiných nápojů, zábava... Nová slova jsou často tvořena podle starých modelů: *aloše, batles, bočmen,*

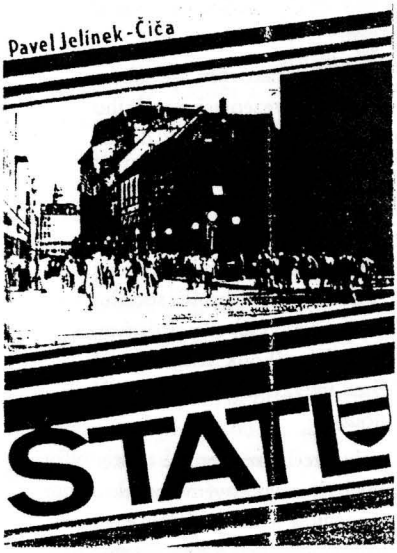

čauec, dečmen, dojížďák, fízlárna, fógl, grilka, london, pakátl, sjížďák, song, svišť, téčko, žanky.... Ne, nebudeme překládat, zájemce může nahlédnout do slovníčku v útlém sešitku, který tuto druhou slávu hantecu spolu s několika texty zachytil. [8]

Dnešní mladí Brňané užívají jednotlivé prvky hantecu v běžné řeči neuvědoměle. Hlásková stavba jejich mluvy, včetně slov nepochybně pocházejících z hantecu, se vyvíjí spolu s brněnštinou: diftongizují se starší monoftongy *ó* a *é:* peníze lze *vybóchat* i *vybouchat*, kdo to nemá v hlavě v pořádku, je *vymakované*, ale častěji *vymakovanej*; mění se tvary sloves, postaru se všichni *lochčijó*, nověji *lochčijou*, dnes už ale i *lochčí* atd. Něco málo slov zobecnělo natolik, že jen jejich „brněnskost" brání tomu, aby byla zahrnuta do obecné slovní zásoby: kupujeme *šalinkartu*, a novému hantecu nezbývá než vytvořit další, jen svůj výraz: *šmirglplacka.* Jezdit se přece dá nejen *šalinó* či *šalinou*, ale také *šmirglem* (i když jde samozřejmě stále o tutéž starou a ne vždy spolehlivou tramvaj). Užívání prvků hantecu mluvčího nezařazuje dnes na okraj společnosti: příslušnost k partě zlodějů nebo poživačů drog se jazykově projevuje jinak.

Svůj vztah k hantecu projevují také lidé staří. Pro ně je jeho výrazný kolorit zřejmě spojen s krásnou vzpomínkou na mládí; proto žádají o uveřejňování textů (zřejmě v domnění, že jich je množství a že stačí jen sáhnout), proto si tvoří slovníčky, do nichž ukládají vedle skutečně zapamatovaných slov i svou představu o tom, co hantec skutečně je. Jsou přitom v zajetí minulosti — proto má jejich materiál jistou pravidelnost hláskovou (např. dodržování hanáckých monoftongů *é, ó);* zato mají potíže s grafikou, protože ne každý výraz má ve vzpomínkách zvukovou podobu, kterou je snadné zapsat: píše se *štekl* i *štykl; kama, káma, kema,* popřípadě i *kchema,* časté jsou obtíže v zápisu kvantity *í* a *ú (špízovat* vedle *špizovat, vali flignu* vedle *valí flignu* ap.), což souvisí s brněnštinou [9] a jejím hláskoslovím.

Také tito starší lidé v hantecu tvoří: básnička, kterou jsme uvedli, je dílem někoho neznámého, zřejmě staršího, a byla uveřejněna jako dopis čtenáře v jedněch reklamních novinách. Dávno zaniklé prostředí plotny, dávno zaniklé bilingvní Brno podivuhodným způsobem přežívá v takových specifiky přesycených textech pochybné literární hodnoty.

---

[8] Jelínek, P.: *Štatl.* Brno 199?. Knížečka vyšla několikrát a verze většinou postrádají vročení. Před r. 1989 se prodávala v jednoduchém vydání na koncertech folkové skupiny Kamelot, jež měla několik textů psaných hantecem v repertoáru.

[9] Krčmová, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně.* Brno 1981 — Krčmová, M.: *Proměny běžně mluveného jazyka velkoměsta.* In: Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej. Opole 1993, s. 119 n.

Je přitom zajímavé, že přežívá nejen ve městě samém, ale také za jeho hranicemi, dokonce i v cizině: opakují se dotazy, žádosti o konzultace... V letošním roce byla dokonce v Kanadě, na univerzitě v Edmontonu ve státě Alberta, obhájena doktorská práce brněnského rodáka Miloše Hájka *The Brno „Street Dialect"*, věnující velkou pozornost mluvě plotny.

Pokud jsou zájemci, žije i jazyk. — A tu se vracíme k začátku:

Když se řekne před Čechem Brno, v první chvíli se mu nejspíš vybaví textilní a strojírenský průmysl nebo několik jmen osobností nikoli místního významu, ale pak rychle stočí řeč na něco daleko atraktivnějšího — na hantec, plotnu a její mluvu. A marně vysvětlujete, že ne každý Brňan a ne dnes a ne běžně a ne... — Hantec prostě žije v myslích lidu českého jako něco, co Brno charakterizuje, tvoří samu podstatu „brněnskosti". Tak ho chápou i Brňané. Ti ale také vědí, že skutečný hantec jako jazyk běžné komunikace a souvislých rozhovorů je dnes pouhým snem.

Marie Krčmová

Na rubu této pohlednice čteme „dvojjazyčně":
POZDRAV ZE ŠTATLU *Špéna - Rola - Čára - Zelňák - Monte Bů* (!) *- Prígl*
POZDRAV Z BRNA *Hrad Špilberk - Hlavní nádraží - Ulice Česká - Zelný trh - Kraví hora - Brněnská přehrada*

Běžná mluva mladých generací je odedávna odlišná od způsobu vyjadřování generací předchozích. Její odlišnost je programem a koresponduje s odlišností v odívání a chování vůbec. Z toho plyne její variabilita, obměnnost: každá další generace se potřebuje znovu odlišit od předchozí, otcovské. Rozrůznění zeměpisné naopak zas ztrácí na významu. Lexikon sebraný v Ouředníkově Šmírbuchu jazyka českého se zdá být už téměř zeměpisně celonárodní. *Téměř* ovšem neznamená *zcela*. O tom svědčí několik ukázek z materiálu sebraného dr. Bohumírem Riedlem, profesorem Střední průmyslové školy v Uherském Hradišti.

O mluvě mládeže na Uherskohradišťsku

Naši předkové na Moravském Slovácku měli v úctě kroj. Byl to určitý morální závazek: slušně se oblékat, slušně se chovat a slušně mluvit. Jistě znáte z vlastní praxe, že společenský oblek v divadle nutí člověka chovat se jinak. Na diskotékách toto všechno odpadá a nastává uvolnění mysli. Užívat spisovné výrazy na diskotékách by pro mladé lidi bylo trapné, cítili by se nesví. Každý se snaží mluvit originálně a silácky.

Několik příkladů: *Nazdar Onanisu.* (pozdrav) — *Jak paříš, prde?* (Jak se máš?) — *Idu si zavrtět bednú.* (Jdu k hracímu automatu.) — *Ideme žhavit buky.* (Jdeme si zakouřit.) — *Už zas vypaluje choboty.* (Zas kouří.) — *Co oxiduješ?* (Co otravuješ?) — *Chceš do ryngle?* (Chceš pár facek?) — *Zalez do nory, stará hajtro.* (Nepleť se mezi mladé.)

O jednu generaci dřív to byly samozřejmě obraty jiné: *Ser vůz, džigalo.* (pozdrav) — *Vylaď válce.* (Dej mi cigaretu.) — *Pojď mi ohřít párek.* (Výzva k pohlavnímu obcování.) — *Kámo nefajruj, nebo rana zem, rana zem.* (Neprovokuj, nebo dostaneš pár facek.) — *Betelně vaří.* (Dobře hraje na hudební nástroj.) — *Pustit si hadisko* (jít na toaletu). — *Chuliš v modrém* (člen Veřejné bezpečnosti).

Pro takové expresivní obraty a pojmenování najdeme obměny snad všude jinde. Ale najdou se i jednotlivá specifika příznačná pro region. Například mezi nejrůznějšími kladně hodnotícími výrazy najdeme typicky moravské *špica* (popř. *špicovní)* vedle „celonárodního" *boží:*

Film byl špica. — Je to špica holka na pokec. — Podívej se, jaká špicovní kost naproti. — Má špica háro. — Čum na to auto, to je špica. — To je ale špica, že bude volno.

Je to boží šamstr. — V Uherském Brodě na Lapači mají boží pivo Janáček. — Na škole máme boží druhačky. — O prázdninách byla boží bečka. — Ty vole, pojď pařit, hraje boží kapela. — To je boží, že pojedeme spolu na hory. ...

A tak dále. Co dodat? Snad ještě poslední „mladý" citát: *Doma mi řekli, co su za člověka, že k normálním lidem nepatřím. Poděkoval jsem jim za pěkné přivítání a šel jsem spat.*

Bohumír Riedl

Co je to moravská výslovnost?

Po staletí sloužil mluvený jazyk jen ke komunikaci v relativně malých sociálních skupinách, v nichž se mohl na komunikaci aktivně podílet každý účastník a kde nebyly nároky na kvalitu produkce řeči nijak vysoké. Omezený dosah měly i obsahově a kulturně náročnější projevy učitelů či kazatelů nebo mluva herecká.

Teprve toto století vytvořilo podmínky pro mluvenou komunikaci celonárodní v rozhlase (a později i v televizi). Zde se, především ve zpravodajství a odborných projevech, na celonárodní úrovni diferencovalo mluvené slovo věcných komunikátů od nejrůznějších užití uměleckých. K odborným vystoupením byli vedle pracovníků rozhlasu zváni i další lidé, kteří měli dík svému odbornému profilu přirozenou autoritu a sami usilovali o co nejkvalitnější promluvu. Jejich zájem o tematiku spolu s vyjadřovací zkušeností vedly k tomu, že se vedle předčítaných textů začaly objevovat i projevy spontánnější a bezprostřednější, což přispívalo k formování přirozené, nestylizované výslovnosti veřejného projevu a mohlo ji osvobodit od otrocké závislosti na písmu a pravopise.

Stará garda rozhlasových pracovníků přitom počítala s tím, že jí má „rozumět každá babička ze Šumavy", což v oblasti výslovnosti muselo nutně znamenat řeč zřetelnou a pokud možno nikoli regionálně zabarvenou. Takový způsob výslovnosti se stával základem kultivovaného celonárodně akceptovatelného mluveného jazyka, mluvené spisovné češtiny, a jeho vzor nutně působil i na úzus ostatních uživatelů. Právě prostředí rozhlasu s jeho celonárodním dosahem mělo nepochybně vliv na proces stabilizace spisovné výslovnosti.

Práce, které v této oblasti předcházely vzniku vlastních kodifikačních příruček, se zabývaly především divadelní mluvou, a měly tedy značně specifické zaměření. Teprve *Výslovnost spisovné češtiny I. Výslovnost slov českých* (1955; opravené vydání 1967) se mohla stát základem skutečně široké stabilizace. Doporučení kodifikace však při aplikaci v praxi narážela a narážejí na individuální zvyklosti mluvčích: výslovnostní návyky se vytvářejí v rodinném prostředí v útlém dětství, v podstatě před vstupem do školy, a plně se automatizují. Výslovnost je tou složkou mluvy, kterou si ve vlastním projevu nejméně uvědomujeme, i když znění řeči jiných osob naopak vnímáme někdy velmi ostře. Průměrná rychlost produkce řeči neškolenému člověku neumožňuje věnovat v obsahově náročnějším, zejména nepředčítaném projevu artikulaci dostatek pozornosti.V tomto směru nejde totiž ani tak o znění vrcholových fází hlásek, jako o mechanismy jejich spojování v proudu řeči. Tyto mechanismy mají také na mysli dialektologové, mluví-li o tom, že neuvědomělé rysy dialektu pronikají i do promluv zamýšlených jako spisovné a zařazují mluvčího sociálně i lokálně. Jde o mechanismy, které — jak známo — měly význam pro Lízu Doolittlovou a mají význam pro každého z nás.

Tato skutečnost zřejmě vedla autora textu kodifikace výslovnosti B. Hálu k tomu, že nepodléhal iluzi celonárodní jednotnosti, ale uváděl vedle stylových dublet i některé dublety regionální. Základem kodifikace se stala norma utvářející se v pražském centru, zatímco rysy „moravské" do ní byly pojaty jen ve velmi omezené míře. To je ovšem přirozené. V době, kdy regionální rozhlasové stanice nebo televizní studia měly skutečně jen okrajový význam a kdy státní řízení těchto médií vedlo k uniformitě, v níž např. jižní Morava měla pozici místa folklórního, zatímco Ostravsko bylo „železným srdcem republiky", to ani jinak být nemohlo. Dnes však vzniká množství nestátních rozhlasových stanic a existuje i několik regionálních stanic televizních, což zřejmě časem povede k dalšímu rozkolísání výslovnostní normy a snad i doplnění nových regionálních variant do spisovného standardu. Možná mezi nimi budou i další varianty „moravské".

Existuje však skutečně moravská výslovnost? Co se pod tím skrývá? Nejnovější práce *(Fonetika a fonologie češtiny* Zdeny Palkové, Praha 1994) uvádí v kapitole o ortoepii poměrně obsáhlý přehled jevů, v nichž lze při výslovnosti chybovat. V něm jsou některé možné nedostatky přímo charakterizovány jako nářeční, a to moravské; jen ojediněle se mluví o moravských spisovných dubletách. Autorka se přitom v podstatě shoduje s dosud platnou kodifikací, je jen méně detailní. Zaměřme se však na to, co vlastně hodnotí jako „moravské".

Moravana by měly charakterizovat jednak moravské výslovnostní spisovné dublety, jednak neuvědomované nářeční vlivy. Pokud jde o dublety, je jich minimum: užší výslovnost středových a vysokých vokálů (která je hodnocena jako menší nedostatek než přehnaně povolená výslovnost pražská), dále už ze školních učebnic známý rozdíl ve výslovnosti skupiny *s+h* (české *[schodoval se]*, moravské *[zhodoval se]*) a zachování znělosti v imperativech typu *hoďme* vysloveno jako *[hoďme]* proti českému *[hoťme]*. Oproti kodifikaci je odmítnuto zachování znělosti před sonorou na švu plnovýznamových slov (u Hály je ještě jako oblastní varianta i výslovnost *[had leze]*, u Palkové již jen typ *[hat leze]*.

Užší výslovnost vokálů, jež je nápadná především ve srovnání s pražským standardem, je vlastně neutrálně spisovná (extrémně úzká výslovnost, při níž *e* zní skoro jako *i*, je však jen na části území při okraji někdejších německých jazykových ostrovů). Jinak jde o jevy nejen zcela okrajové, ale i nestejné váhy. Tak například výslovnost skupiny *s+h* jako znělé (např. *[zhoďit])* je progresívní: Bartoš ve své Dialektologii na konci minulého století zachycoval „české" *[schoďil]* daleko na západní Moravě, dnes je „moravský" typ nejen posunut na západ, ale je dokonce doporučován i českým mluvčím tam, kde je možná záměna významu (např. *[scházet]* = *scházet* i *sházet*). Dodejme však, že jde o jev, který se týká jen velmi malého počtu slov: ve Slovníku spisovné češtiny jich najdeme 25, z toho 10 tvořených od základů, v nichž už je *s+h* obsaženo. Tak řídký jev ovšem může jen stěží výrazněji ovlivnit celkové vyznění promluvy. Zachování znělosti v imperativech typu *[hoďme]*, *[jezme]* zaslechneme ještě řidčeji, což přirozeně vyplývá ze skutečnosti, že imperativ je tvar s malou frekvencí; sloves s příslušných fonologickým složením je navíc jen několik a uvedená výslovnost, vyskytující se jen v nářečích menšího úseku Moravy, není ani zdaleka

celomoravská. Teprve hláskoslovný svazek *Českého jazykového atlasu* pomůže upřesnit, jaký je skutečný rozsah obou jevů v nespisovné mluvě, z níž úzus uživatelů (i kultivovaných) vyrůstá. Palkovou odmítnuté zachování znělosti mezi slovy by mohlo mít podobný rozsah. V obou případech jde tedy sice o jevy regionální, zdaleka však ne tak významné, aby mohly být prezentovány jako typické moravismy.

Z ostatních moravských prvků, které se porůznu připomínají, proniká do spisovných promluv nezáměrně, na základě automatizace, pouze již připomenuté zachování znělosti mezi slovy před sonorou (typ *[už vím]*), sonorizace předložek před sonorou, vokálem a *v* (případy jako *[g lesu], [g uším], [g vodě]*) a sonorizace na švu slov *[píd vodu]*. Taková výslovnost je domovem na východnější části Moravy.

Zbylé výslovnostní moravismy jsou jevy, které se v spisovně míněném projevu objeví dnes snad jen náhodně a v souvislosti s expresí; lze je chápat i jako specifikum idiolektu. Platí to především o výslovnosti *[y] ([kobyla])*, tvrdého *[t] ([tlučej])*, slabičného *[n]* (dvouslabičné *[sedn])* nebo o progresívní asimilaci *v* po nezněle souhlásce *([tfoje kfitko])*. Je zajímavé, že v této souvislosti nepadají zmínky o jiných moravských „zvláštnostech", jako je např. obalované *[u]* (jednoslabičné *[biu]* 'byl' — a také výslovnost slabiky *[lu]* jako *[u]*: *[žutá]* 'žlutá'), existence různých obměn vokálů *e, o* na střední Moravě nebo zadnější výslovnost *á*, o měkkých souhláskách ani nemluvě. Přitom jde o jevy dialektology dobře popsané.

Zvláštní situace je v hodnocení kvantitativních poměrů: pravidelně se mluví o severomoravské krátkosti vokálů (někdy bohužel jako o „krácení", i když jde ve skutečnosti o jev fonologický). Opomíjejí se však krátké vokály v některých jednoslabičných a dvouslabičných slovech *(rana, brach, cpat se, jest)* — a vůbec už se nemluví o výrazné opozici kvantity na jihovýchodě Moravy, kde nenajdeme jinde běžné fonetické zkracování vysokých samohlásek. Podobně se pravidelně připomíná lašský přízvuk na předposlední slabice, který je jako dialektismus dobře uvědomován všemi mluvčími, nikoli však třeba jiné kladení příklonek *(mi se to nelíbí)*.

Jevů, které charakterizují výslovnostně Moravana, je tedy v popisech výslovnosti registrováno velmi málo, a to ještě jsou většinou omezeny jen na východní část území, a nejsou tedy celomoravské. Při náhodném poslechu rozhlasu nebo televize však přesto mluvčího z Moravy obvykle identifikujeme po několika slovech, a to i tehdy, jde-li o mluvčího dobře znalého spisovného jazyka a zběhlého v jeho užívání. Není to však proto, že by musel mít ve své výslovnosti výrazné regionalismy: většinou naopak — vědom si závažnosti situace a celospolečenské role své promluvy — vyslovuje pečlivěji, přesněji, zřetelněji, a tedy vlastně adekvátněji účelu promluvy. Užší výslovnost jeho vokálů, která ve srovnání se standardem pražských hlasatelů zaráží, je vlastně bližší proklamované spisovnosti. Mluvčí ze severní Moravy může dokonce působit až hyperkorektně (např. výslovností *[vissí], [panna])*, není to však ani tak vědomá snaha spojená s naučenou kodifikací, jako spíše (utajený) vliv regionu. A že v několika málo případech asimilace

podléhá svému rodnému úzu? Jde přece o jevy málo frekventované, takže celkový zvukový obraz řeči, a hlavně předání informace, těžko naruší.

Závěrem si nemohu odpustit ještě jednu poznámku: moravskost výslovnosti je připomínána vždy v souvislosti se slovy domácími a zcela se opomíjí existence oblastně podmíněných výslovnostních obměn u slov cizích, kterou najdeme i v projevech nepochybně veřejných a zamýšlených jako spisovné. Zejména na severu Moravy slyšíme nejednou realizace mechanicky odpovídající české grafice (např. *[miňistrovat], [akťivňí], [ďiplom], [eksekuce], [eksistence]*) a lze se zde setkat dokonce i s hypekorektním *[asvalt], [svéra]* ap. Jinak je tomu u „cizího" g, jež má na východní polovině Moravy oporu v domácí slovní zásobě (např. *[cigán], [mozgová mrtvica]*; v této souvislosti pak nepřekvapí ani výslovnost *[gábl]* 'kabel'. Dodejme však, že *[demogracije]* nebo *[fregvence]* mezi tyto případy nepatří. Obojí se šíří především prostřednictvím mluvčích pražské televize a rozhlasu; stane se díky tomu tato výslovnost všeobecnou a jednou — nedejbože — spisovnou?

Marie Krčmová

Ten je vzdělané jak sviňa
(K jednomu moravskému přirovnání)

Nejste-li právě z Moravy, přirovnání uvedené v titulku vás asi poněkud vyvedlo z míry. Nejspíš vám připadá vulgární a zároveň dosti nesmyslné. (Jakou proboha hledat souvislost mezi vzděláním a sviní?) Brněnský student je však vyslovil bez uzardění s úmyslem vyjádřit mimořádný obdiv k znalostem svého oblíbeného pedagoga. Ostatní kolegové mu také bez problémů porozuměli. Moravané mají totiž ve svém jazykovém povědomí zakotveno, že přirovnání ... *jak sviňa* slouží v běžné řeči (nejčastěji však v mluvě mládeže, v mluvě slangové a poloargotické) jako ustálený zdůrazňující prostředek, který nelze chápat doslovně. Takový typ přirovnání není v jazyce ojedinělý.

Všimněme si, že na rozdíl od přirovnání aktuálních, jejichž účelem bývá skutečné upřesnění kvality určitého znaku (např. *vysoký jako náš Pepa*), hlavní funkcí přirovnání ustálených je především zdůraznění, případně též kladné, či záporné zhodnocení srovnávaného znaku (např. *vysoký jako hora* neznamená srovnatelný s výškou hory, nýbrž pouze velmi vysoký; *štíhlý jako proutek* znamená velmi štíhlý s kladným hodnotícím příznakem; *tlustý jako bečka* velmi tlustý se záporným hodnotícím příznakem apod.). U některých ustálených přirovnání může zdůrazňující a intenzifikační aspekt zcela převládnout, což bývá provázeno jejich významovým vyprazdňováním. Taková přirovnání se objevují v stále nových a nových kontextech, v nichž začnou vyjadřovat už pouze velkou míru, případně zdůraznění čehokoliv. Např. přirovnání ... *jako hrom* (*láska jako hrom, štěstí jako hrom, smůla jako hrom*), ... *jako blázen*, ... *jako prase* apod. Podobným procesem prošla i některá příslovce, např. *hrozně, strašně* (*hrozně krásný, strašně zajímavý*); paralely najdeme i v jiných jazycích, srov. anglické *terrible*, německé *furchtbar*, francouzské *vachement* apod.

Jak už bylo řečeno, pro moravskou mluvu je příznačné zdůrazňující přirovnání ... *jak sviňa*. (V Čechách je naproti tomu častější přirovnání ... *jak prase*. Maminka tam např. může lehkým konverzačním tónem říci, že její děťátko *zlobí jak prase*, což zase šokuje moravské posluchače.) Přirovnání ... *jak sviňa* si na Moravě i v nenářečním projevu zpravidla ponechává původní nářeční podobu. Tato skutečnost svědčí o jeho plné automatizovanosti, může však být motivována i snahou o „upozadění" doslovného významu, a tudíž příznaku zhrubělosti. Vědomý nářeční znak také zdůrazňuje žádoucí expresivitu výrazu.

V důsledku ztráty doslovného významu a vzhledem k velké frekvenci výskytu bývá přirovnání ... *jak sviňa* pociťováno v běžné mluvě (zejména v mluvě mládeže) už takřka neutrálně, bez výraznějšího odstínu vulgárnosti. Nemusí se ani vázat na kontexty, v nichž by bylo doprovázeno vysloveně záporným hodnotícím příznakem (např. *bolest jak sviňa, vedro jak sviňa)*, většinou má pouze funkci zdůrazňující a intenzifikační (např. *láska jak sviňa, vomáčka vostrá jak sviňa, má peněz jak sviňa, bylo tam policajtů jak sviňa, rostlo tam kvítek jak sviňa, prší jak sviňa, slunko svítí jak sviňa, valí jak sviňa* = jde velmi rychle, *pozdě jak sviňa, málo jak sviňa)*, případně dokonce kladně hodnotící *(borec jak sviňa, vzdělané jak sviňa)*. V některých užitích lze na kladný, či záporný hodnotící příznak usuzovat jen podle intonace a důrazu, např. *profesionál jak sviňa, film jak sviňa, zpívá jak sviňa* apod. Výskyt zmíněného přirovnání nebývá omezen ani prostředím promluvy (kromě oficiálního), ani jejím tématem. Jeden kolega lingvista v přátelské odborné debatě označil např. styl jisté studie za *abstraktní jak sviňa*. Poměrnou libovolností kontextových spojení i frekvencí výskytu předčí přirovnání ...*jak sviňa* všechny své případné konkurenty a vytlačuje i mnohá přirovnání „specializovanější". Téměř by se nabízelo říct, že se už rozšířilo jak ... . To se ale v psaném textu přece jen nehodí. Ani u nás v Brně.

Zdeňka Hladká

Hovězí kůň

... na vojně dyž sme támle měli kluky z Valašska, tak voni si nerozuměli z jedný vesnice. Von řikal že má doma jako vý.. jak von to řikal.. koně hovězího. Já sem furt řikal co to má, že má doma.. že má doma koně a krávy...

(z korpusu mluvených textů Ústavu bohemistických studií FF UK)

Nikoli, přátelé, nejde o křížence, valašští gazdové zas takoví mičurinci nejsou — jenom ještě nezapomněli, že čeština mívala genitiv partitivní (částečný): takže mají doma *drůbeže* (ne tedy všechnu drůbež, co jí po světě běhá) a také (jednoho) *koně*, potom (trochu) *hovězího*...

-ndl-

Česko-moravsko-slezské rozdíly ve vlastních jménech: případ Nové Sady — Novosedlice — Austerlitz

Pozorný uživatel češtiny nejen mluvené, ale i psané, ba dokonce i spisovné určitě narazí na nápadné i méně nápadné rozdíly způsobené nářeční diferenciací našeho národního jazyka. A je-li jeho zájem jen trochu hlubší, dovede podle nářečních rysů mluvčího zpravidla i krajově aspoň přibližně zařadit. Tak se Čech z Čech prozradí na Moravě např. tím, že požádá o *sodovku*, a pak se diví, že dostal to, čemu doma říká *limonáda*, Moravan si v Čechách objedná *sifon*, ale nedoptá se — moravský *sifon* je v Čechách *sodovka*. Horký nápoj si v Čechách nechávají *vystydnout*, na Moravě *schladit*, *vychladit*, *ochladit* (jen tak ve Slezsku). Vezměte si do rukou Český jazykový atlas (1. díl vyšel v r. 1992) a s překvapením zjistíte, jak bohatě je náš jazyk územně (nejen česko-moravsky!) členěn.

Existují však i regionální rozdíly týkající se repertoáru, způsobů tvoření a rozšíření vlastních jmen. Tak např. domácké mazlivé podoby *Jarouš*, *Milouš*, *Pepouš* a jejich zdrobněliny (*Jaroušek*...) jsou typické pro Čechy, zvláště střední a severovýchodní, zatímco podoby *Jarek (Jareček)*, *Janík (Janíček)* ap. jsou charakteristické pro Moravu (*Janíček* je jméno typické pro jihovýchodní Moravu, a proto se tak často vyskytuje v tamních lidových písních). Mezi toponymy (tedy jmény zeměpisnými) existuje rovněž několik česko-moravských (i česko-moravsko-slezských rozdílů), zvláště slovníkové povahy: pomístní jména se základem *zmola* jsou typicky moravská, *grúň*, *kyčer-*, *tyk* jsou slova, která se vyskytují v pomístních jménech na Valašsku, v Beskydech a jeho podhůří, *napłatek* se vyskytuje v pomístních jménech ve Slezsku.

Územní rozdíly v repertoáru českých oikonym (tj. vlastních jmen osídlených míst) bylo možno objevit vlastně až po vydání dvou rozsáhlých děl, která vznikala po desetiletí a v nichž jsou tato vlastní jména v úplnosti sebrána, historicky dokumentována a také vyložena: A. Profous, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* (od r. 1947 pět dílů, 5. díl je od V. Šmilauera a J. Svobody), a L. Hosák — R. Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (2 díly 1970, 1980). Zásadním způsobem k poznání územních a také časových rozdílů přispěla průkopnická práce V. Šmilauera, *Osídlení Čech ve světle místních jmen* (1960).

Všimneme si zde jen jednoho malého detailu, kterým se oikonymie Moravy (tedy soubor všech vlastních jmen sídlištních objektů na Moravě) liší od oikonymie Čech. Zaměříme se na pojmenování nových osad, která v jednotlivých případech odrážejí různé způsoby dobytí půdy potřebné k založení sídla, různé způsoby založení sídla, různou dobu, kdy k založení pravděpodobně došlo, dokonce i různé právní okolnosti nebo technologii dobývání půdy, zakládacího aktu apod. K takovým místním jménům patří například *Ochoz*, *Újezd*, *Lhota*, *Osek*, *Zhoř*, *Žďár*, *Sek*, *Seč*, *Proseč*, *Rozseč*, *Poruba*, *Polom*, *Paseka*, *Mýtina* apod. Naproti tomu jiná pojmenování tohoto typu od konkrétních okolností založení sídla odhlížejí a zdůrazňují sám fakt, že byla „vysazena", nově založena *nová ves*, *nové sídlo*. Sem patří např. *Sedlec*, *Sedliště*, (na Moravě i *Sedlisko*), *Sádek*, *Sedlice*, *Sedlnice* (u Příbora, bylo to původně jméno řeky tekoucí „mezi sídly"), *Novosedly*, *Novosady* nebo *Nové Sady*. Zvláštní pozornost chceme věnovat poslednímu z nich.

Jméno *Nové Sady* je v mnoha směrech pozoruhodné. Předně: v Čechách ani ve Slezsku se vůbec nevyskytuje, zato na Moravě najdeme devatenáct lokalit, které nesou toto jméno. Historie všech těchto Nových Sadů je přitom zvláštní v tom, že ani v jediném případě není název Nové Sady jménem původním, nejstarším. Jméno se rozšířilo až v 2. polovině 19. stol., kdy nahradilo (zvláště v tehdejších úředních lexikonech obcí) starší složenou podobu *Novosady*. Jméno *Nové Sady* důsledně zavádí lexikon z r. 1924, třebaže v neoficiálních pramenech (např. v obecních kronikách nebo na tehdejších katastrálních mapách) a v nářečí žila podoba *Novosady*. Podoba *Nové Sady* se prosadila patrně analogicky podle hojných jmen typu *Nová Ves, Nové Město, Nová Lhota, Nový Dvůr*, u nichž se složené podoby typu Novoměsto, Novolhota nevyskytovaly, nebo měly (tak jako *Neoves* (!) pro Moravskou Novou Ves a *Novodvory* pro Nové Dvory) jen nářeční charakter. *A.V. Šembera* sice na své Mapě země Moravské z r. 1881, která po *F. Palackém* definitivně stabilizovala české názvosloví Moravy, důsledně zaváděl podobu *Novosády*, zdrobněle *Novosádky*, ale lexikony z konce století Šemberovo úsilí nevzaly vždy v úvahu. Jak řečeno, lexikon z r. 1924 zná již jen *Nové Sady*. Nejstarší záznam jména Nové Sady je z r. 1840 pro Blatiny na Novoměstsku (ty se přitom ještě roku 1915 jmenují *Novosady*) a z r. 1952 pro bývalé předměstí Brna, které tvoří jeho dnešní ulici Nové Sady. — Historie Nových Sadů je však cenná i z hlediska sídelně geografického a jazykově kontaktního (totiž česko-německého). Lokality se jmény *Sedlec, Sedliště* a *Sádek*, částečně i *Novosedly, Novosedlice* byly ve 13. stol. (Sádek, Sedlice) nebo ve 14. stol. (Novosedly, Novosedlice, Sedliště) založeny jako osady samostatné, sídelně nevázané těsnou blízkostí k nějakému už existujícímu sídlu městského typu a mající při založení české jméno. Naproti tomu lokality s dnešním jménem *Nové Sady* pocházejí až na výjimky z dob pozdějších: ve 14. stol. byla založena 3 sídla, v 15. stol. 2, v 16. jen jedno, v 17. žádné, avšak v 18. stol. 7 osad, v 19. stol. 5, jedna dokonce až ve století dvacátém. Charakteristické je, že všechna tato sídla leží v těsné blízkosti nějakého města, městečka nebo hradu jako jejich předměstské osady a že při založení dostala zpravidla německý název *Neustift* „nové založení, nové vysazení". Z něm. *Neustift* se časem vyvinula česká podoba *Nebštych, Němstěch*, která je místy doložena jako nářeční varianta pojmenování Nových Sadů. U osad z 18. — 19. stol. se v prvních záznamech uvádí někdy i paralelní české jméno *Novosad, Novosady*. Ojediněle se lokalita jmenuje při založení německy *Neudorf* nebo česky *Nová Ves*. V pozdějších zápisech se pak ale vždy vyskytně německé jméno *Neustift*, ještě později i české *Novosady*.

Jako příklad si uveďme vývoj pojmenování čtyř osad:

Nové Sady (dnes ulice v Brně): 1407 Neustifft, 1737 Novosady, 1852 Nové Sady, 1906, Neuštift, Novosady, 1924 Nové Sady.

Nové Sady (předměstí Olomouce): 1314 Newsdorf, 1511 z Nowosadu, 1517 auf der Newstifft, 1600 Novosady, 1924 Nové Sady, Neustift. Nářečně archaicky Nebštech.

Nové Sady (16 km ssz. od Vyškova): 1465 in villa deserta Newstifft, 1675-1751 Nebstich, 1846 Nebstich, Neustift, 1872 Nebstich, Novosady, 1893 Nebstich, Nebštych, Novosady, 1924 Nové Sady. Nářečně Nebštech.

Nové Sady (část Mírova na Mohelnicku): založeny r. 1782 pod jm. Neustift Muerau, Nowosad Mjrow (tak i r. 1846), 1872 Neustift, Novosady, 1881 Novosády, 1924 Nové Sady, Neustift. Nářečně Novosáde i Němstěch.

Nové Sady leží v těsné blízkosti následujících měst, s nimiž sídelně a administrativně většinou splynuly: Brno, Kroměříž, Šternberk, Uničov, Velká Bíteš, Zábřeh, Znojmo. Leží však i u bývalých městeček nebo jiných míst, která plnila určité administrativní funkce: Dřevohostice, Horní Štěpánov, Písečná, Přemyslovice, Radotín, Ústí nad Bečvou.

Jak do těchto souvislostí zapadá *Austerlitz*, po celém světě známé pojmenování pro *Slavkov u Brna*? Slavkov se totiž původně jmenoval *Nové Sedlice, Novosedlice*, jak jasně dokládá tato vývojová řada historických zápisů: 1234 de Naw Zedlice, 1243 Navzedlice, Nuzedliz, 1248 Nouzelicz, Nowzelicz, 1258 Nawsedlitz, 1288 Nouosedlicz, 1323 Naussedlicz, 1343 Neusserlicz. Jméno *Slavkov* se poprvé vyskytuje v r. 1403, ale v r. 1404 se název města zapisuje opět jako Nausadlicz, 1611 už Austerlicz, od r. 1633 pak Austerlitz.

Proces přejetí českého jména *Novosedlice* do německé podoby *Austerlitz* je komplikovaný jen zdánlivě: počáteční *Novo-* se vzhledem k obouretné výslovnosti hlásky *v* zredukovalo na *No-*, *Nu-*(viz 1243), ve kterém se dlouhé *ú* změnilo v němčině na náležité *au* (*Naussedlicz*). Hlásková skupina *sedl* musela být v němčině z výslovnostních důvodů upravena rozlišením artikulačně blízkých hlásek *s-dl* na *s-rl* (viz 1343) a později byla vložena (z týchž důvodů) do nového slabičného švu souhláska *t* a počáteční *n-* bylo spojeno s předložkou *in* 'v'. Tak vznikla podoba *Austerlitz*, německy slabikována *Aus-ter-litz*.

Podobně složitá přejetí českých jmen do němčiny nejsou ničím neobvyklým. Např. české *Ustrbno* dalo do němčiny nejdříve *Úsbrun*, poté (přikloněním ke slovu *Haus* 'dům') *Hausbrunn* a pak zpětným přejetím do češtiny dnešní *Úsobrno*. Nebo jiný příklad: kdo by v dnešním jméně *Heršpice* hledal původní český název *Jarošovice*?

Jaké poučení plyne z našeho putování za jmény Nové Sady — Novosedlice — Austerlitz? Výklady jmen vyžadují podrobnou znalost historického vývoje pojmenování, detailní analýzu motivační a slovotvorné stránky jména, jeho zařazení do pojmenovacích zákonitostí našeho jazyka a také studium vztahu jména k tomu jazyku, do něhož bylo přejato. Vlastní jména nejsou jen pouhou značkou objektu. Skrývají cenné, ojedinělé a jinde často nedoložené informace o vývoji jazyka i společnosti.

Rudolf Šrámek

O názvech brněnských ulic

Začnu informací: přeměny všech názvů brněnských ulic jsou výborně zpracovány v knize M. Flodrové, B. Gallasové a J. Vodičky *Seznam ulic města Brna s vývojem jejich pojmenování*, a vážnější zájemce o tuto problematiku má tedy kam se obrátit. Protože však tato kniha nemusí být mimo samo město Brno příliš známá, rozhodl jsem se tu o některých z asi půldruha tisíce našich uličních názvů pojednat. Plyne mi z toho ovšem nepříjemná věc, že totiž peří, kterým se tu budu chlubit, není vlastně moje. Jestliže mi to laskavý čtenář promine, ulehčí mi můj osud.

Nejstarobylejší formu mezi uličními názvy v Brně uchovává beze sporu tabule s nápisem *Radlas*. To ovšem dnes ocení pouze dobří znalci staročeského skloňování. Jen ti totiž vědí, že to je od původu starý tvar lokálu čili 6. pádu od názvu *Radlany*, tedy jako bychom dnes řekli *v Radlanech*. Lokál ještě bezpředložkový a s prastarou koncovkou, mnohem starší než dnešní *-ch*. Setkáváme se s ní jinak jen v historických zápisech do začátku 14. století. O „zakonzervování" této prastaré formy se ovšem postaralo poněmčení názvu někdejší osady, která někde v místech dnešní ulice ležela. Takové ustrnutí formy v cizím jazyce, který ji přejal, se na brněnském území zopakovalo ještě jednou, v německém, dnes už pozapomenutém názvu předměstí Tuřany — ve formě *Turas*.

Název ulice *Cejl*, na čtyřicet let zrušený, nikdy neupadl do zapomenutí a po jeho úředním obnovení roku 1990 se v neoficiálním úzu vlastně mnoho nezměnilo. Až na to, že bez německého jazykového povědomí není většině lidí jasné, co vlastně znamená. Už

neobvyklá hlásková forma totiž napovídá, že to není název český. Ve skutečnosti jde o přejaté německé obecné pojmenování *Zeile*, znamenající „řádka", později i „ulice". Že tomu tak je, svědčí jeho už více než půl tisíciletí starý latinský překlad *Linea*. Jméno se hláskově liší od spisovného *Zeile*, vyslovovaného asi jako *[cajle]*, protože do rakouské, a tedy i brněnské mluvené němčiny nepronikla změna *ej* > *aj*. Český *Cejl* je na rozdíl od původního německého názvu mužského rodu.

Název *Dornych* je nesporně také starý. Jde rovněž o původní název předměstské obce, která byla připojena k rozrůstajícímu se Brnu; název osady se tak stal názvem uličním. Jeho význam by byl dnes zcela záhadný, nebýt toho, že v sousedství paralelně probíhá ulice *Trnitá*. Její jméno vzniklo překladem německého názvu *Dornrösselgasse*, založeném také na německém osadním jménu *Dornrössel*, znamenajícím vlastně „šípkoví". Tak je nasnadě, že v případě Dornychu jde také o starý německý název apelativní, obecný, znějící spisovně *Dornicht* a znamenající „trní". Obojí je tedy ve skutečnosti zachované dávné svědectví o původním rázu těch lokalit na jih od hradeb. Ostatně neutěšený ráz prostředí, i když bez původního trní, si tyto končiny zachovaly dodnes.

Název dnešní ulice *Běhounské*, ústící do hlavního náměstí Svobody, zní dost přesvědčivě starobyle. Ale zdání tu klame. Ulice je sice velmi starého založení, ale její český název vznikl vlastně nedopatřením. Původní německý název byl *Rennergasse*. Ono *Renner*- tu ovšem neznamenalo „běžec" či „běhoun", ale bylo to jméno podle původních osídlenců, kteří sem přišli — z Porýní. Povědomí o tom se samozřejmě vlivem archaické formy základu postupně vytratilo. Ulice však zůstala dlouho ryze německá a byla prý kdysi také oblíbeným místem svátečního korzování Němců. Češi se tehdy procházeli zas po ulici ústící do jiného rohu náměstí, po ulici původně zvané Horní Veselá. Ta se poté, co tam bylo otevřeno první české Barvičovo knihkupectví (existuje dodnes), vůbec stala střediskem brněnských Čechů, a tak roku 1918 dostala dnešní název Česká.

Osudy trochu podobné názvu ulice Běhounské měla úzká ulička zvaná úředně *Heinrich-Schmal-Gasse*. Běžně se jí v minulém století říkalo *Šmálka* a na pozadí tohoto názvu (německy *schmal* = těsný) vznikl český název *Mezírka*. Mimochodem, narodil se tu jeden z nejproslulejších evropských architektů Adolf Loos. Ulička, jíž by v našem století stěží mohl projet automobil, byla už zbořena a na jejím místě dnes stojí hotel Continental. Pouze její široký konec, kde stojí výstavné domy, má původní název Mezírka dosud. (A jméno Adolfa Loose nese jedna ulice v sídlišti Lesná.)

Uliční názvy ze středu města a jeho bezprostředního okolí, kterými jsme se obírali, vždy nějakým způsobem ukazují na přítomnost německého obyvatelstva; to jak známo bylo soustředěno právě v historickém středu města, kdežto ostatní části byly převážně české. Celkem žilo v Brně před válkou asi 55 tisíc Němců (dnes se tu k německé národnosti hlásí 475 osob).

Na okraji města je to jinak. Ve vzdálenějších předměstích je v uličních názvech uchována celá řada zvláštních původně pomístních jmen, jako *Drdy, Dulánek, Kejbaly, Liští, Melatín, Neklež, Plíže, Síčka, Zmoly* atd. O nich pojednává hodnotná práce Huga Sáňky *Místní názvy brněnského okolí* (1960). A v brněnském předměstí Žebětín máme přímo

poetickou náladu, vyvolanou tím, že je tam jedna ulice *Helenčina* a jedna *Říšova* — po hrdinech Mrštíkovy Pohádky máje.

Nové názvy brněnských ulic mají proti pražským jednu velkou výhodu. František Trávníček tu v roce 1946 při poválečném přejmenovávání a pojmenovávání ulic prosadil zásadu, aby byly původní názvy v podobě předložkových pádů typu *U botanické zahrady* nahrazeny jednoduchými odvozeninami typu *Botanická*. Tenkrát bylo přeměněno opravdu velké množství jmen a nové názvy se rychle vžily. Ta zásada byla pak dodržována i později — a tak jsou dnes názvy jako *Na hrázi* či *U viaduktu* jen ojedinělou záležitostí brněnských předměstí. Díky tomu jsme tady v Brně už téměř půlstoletí ušetřeni rozpaků s velkými písmeny, které pro ostatní města musejí stále a pracně řešit Pravidla pravopisu. Chcete-li, přidejte se, máme už půlstoletou praxi!

A ještě jedním úsporným opatřením se v Brně můžeme pochlubit. Přejmenováváme-li teď ulice či náměstí, počínáme si tak, aby dosavadní tabule mohly být pokud možno zachovány. Tak byla ulice *Trávníčkova*, přiřčená původně Josefu Trávníčkovi, v šedesátých letech věnována Františku Trávníčkovi. Původní tabule přitom zůstaly vidět. *Konečného náměstí* bylo původně Aloisovo, později Hynkovo a nyní nic nestojí v cestě tomu, aby bylo přiřčeno Robertovi, prostě: Konečného náměstí. Zdá se, že třeba v Praze by bylo k takovýmto úsporám ještě mnohem víc příležitostí.

Dušan Šlosar

Zazpívejme si:

Za horama

Od Slavkova. Erb. III. 122

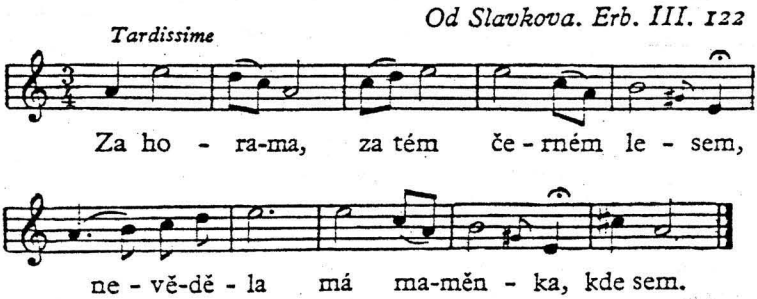

2. Kdyby o mně maměnka věděla, / věřím silně, že by pro mě jela.

3. A jela by šesti plesnivéma, / pro synečka taky takovéma.

Další sloky, melodickou variantu od Brna a melodické i textové obměny od Kunovic najdete v Sušilově sbírce (č. 676 — Odjezd). **Pozorný čtenář** si všimne, proč jsme z téměř půltřetího tisíce vybrali právě tuto píseň.

-man-

Velminoha
Velmiště pl.
Velmizy pl.
Velovka
Vélovna
Velser ? OJ
Veltěže pl. MJ
Veltěžský
Veltroch
Veltrubský
Veltruby pl. MJ
Velvánky pl.
Velvarák
Velvarský
Velvary pl. + MJ
Vembloud též
Velbloud
Vemsov
Ven adv.
Vena OJ
Véna OJ
Venancius OJ
Věnavy pl.

Zruč
Vladýč
Gryč
Tyč
Kotýč
Potyč
Ptyč
Portyč
Styč

Bád
Kodad
Had
Chad
Kakad ?
Lad
Lád
Laď
Hlad
Kozohlad
Chlad

Ukázka z indexu abecedního a retrográdního

Pomístní jména jsou názvy neobydlených objektů — terénních útvarů, pozemků, vod, komunikací, různých orientačních bodů, které člověk pojmenoval, aby se mohl ve svém okolí lépe orientovat. Pomístní jména vznikají a žijí v konkrétní mluvě určitého regionu; mají blíže k nářečí než ke spisovnému jazyku a jejich fungování je většinou omezeno na malý okruh uživatelů. Jejich základní podoba je mluvená; jen některá pomístní jména jsou zachycena na mapách.

Pomístní jména představují významný materiál pro poznání jazyka i společnosti, která ho užívá, a proto jim bývá v rámci zkoumání vlastních jmen věnována velká pozornost. V 60. letech zahájil Ústav pro jazyk český anketový soupis pomístních jmen Čech, Moravy a části někdejšího Slezska. Výsledky této téměř dvacetileté akce — bohatý materiál pomístních jmen z většiny obcí se souvislým českým osídlením — je uložen na pražském a brněnském pracovišti Ústavu pro jazyk český AV ČR a tvoří podklad pro připravovaný slovník pomístních jmen. Kartotéka českých pomístních jmen obsahuje zhruba 500 000 dokladů, obdobná kartotéka moravských a slezských pomístních jmen má zhruba 200 000 položek. Tento vzácný materiál byl zpřístupněn širší vědecké veřejnosti vydáním *Indexu lexikálních jednotek pomístních jmen v Čechách* a *Retrográdního indexu lexikálních jednotek pomístních jmen v Čechách;* podobný index pro Moravu a Slezsko uspořádaný abecedně byl připraven též na Moravě (viz seznam literatury na konci tohoto článku). Uvedené práce tvoří reprezentativní základnu pro výzkum rozsáhlé problematiky pomístních jmen, mj. i pro sledování lexikálních rozdílů mezi pomístními jmény českými, moravskými a slezskými.

Srovnání jednotlivých slov obsažených v pomístních jménech z obou rozsáhlých území (Čechy × Morava a Slezsko) ukázalo, že pomístní jména na celém území naší republiky jsou až překvapivě jednotná. Stejná jména obecná sloužila k utvoření většiny jednoslovných i víceslovných pomístních jmen na celém území. Tak například polohu pojmenovaného objektu vyjadřovala na Moravě a ve Slezsku pomístní jména jako *Horní pole, Vrchňáky, Přední, Zadky, Spodky, Prostřednice, Krajina, Kouty, Hranice, Dolní konec, Pobočná, Rohák* apod.; stejně motivovaná česká pomístní jména obsahovala většinou tytéž základy. Podobně k vyjádření polohy pojmenovávaného objektu vzhledem k objektu jinému

sloužila na celém území pomístní jména předložková (např. *Za drůbežárnou, U dubu*) a odvozená (např. *Podniví, Zácestek* 'za cestou'); poloha pojmenovávaného objektu se přitom určovala nejčastěji vzhledem k terénním útvarům, vodám, pozemkům, rostlinám, cestám, stavbám a sídlům.

Pomístní jména vyjadřující druh pojmenovaného objektu byla také tvořena na celém území převážně od stejných jmen obecných, a to jak od těch, která jsou dodnes běžná (*kopec, pole, les, dub, šibenice, kříž, cihelna*...), tak od obecných jmen již jen málo užívaných, popř. už zaniklých (*niva, bradlo* 'skála', *chlum* 'zalesněný kopec', *člup* 'kopec', *slatina* 'bažinaté místo', *debře* 'rokle' ap.).

Výraznější lexikální rozdíly nacházíme v případech, kdy byla k označení druhu objektu volena nářeční slova typická jen pro menší území. Nejnápadnější odlišnosti se projevily v pomístních jménech na východní Moravě a ve Slezsku, tedy v oblasti východomoravských a slezských nářečí (srov. např. *Beskyd, Grapa, Zgrapa, Příslop, Grúň, Kyčera, Zlaň, Sihla, Sigotě, Oskoruše, Papradnáč, Folvark, Salajka* aj.). Většina těchto pomístních jmen byla utvořena z jmen obecných označujících různé terénní útvary: *beskyd* 'vrchol hory', *kyčera* 'vrch', *příslop* 'horské sedlo' ap. Výrazu *grúň* se v nářečí dodnes užívá ve významu 'travnatá horská stráň, pastvina na stráni'. Také slova *zgrapa* a *grapa* zůstala uchována v nářečí a znamenají buď 'strž', nebo naopak 'příkrou stráň', popřípadě 'pole na příkré stráni' nebo i 'jakékoli neúrodné pole'. *Zlaň* původně označovala prohlubeň v potoce, kde je vír. Obecná jména *sihla, sigoť* pojmenovávala bažinatá místa. Základem pomístního jména *Papradnáč* je podstatné jméno *papradí*, nářeční obměna nám dobře známého *kapradí* (jak lze předpokládat, pomístní jména obsahující tento základ obvykle pojmenovávají místa, kde rostlo kapradí). Nářeční výraz *folvark* 'dvorec, statek' se k nám dostal prostřednictvím polštiny z němčiny. Podobných odlišných nářečních výrazů nacházíme v pomístním názvosloví východní Moravy a Slezska více. Pomístní jména *Salajka* a *Salajna* jsou ryze moravskou a slezskou specialitou; označovala se tak místa, kde se vyráběla z dřevěného popela *salajka* (tj. uhličitan draselný) potřebná při výrobě mýdla a skla.

Pomístní jména vyjadřující charakteristiku pojmenovaného objektu jsou v Čechách, na Moravě i ve Slezsku motivována v podstatě stejnými nápadnými znaky objektu. Mezi nimi převládá velikost a tvar: *Malá, Velká, Dlouhé díly, Široké pole, Křivajzňa, Špičatý, Okrouhlice*... Tyto vlastnosti objektu mohou být vyjádřeny i metaforicky. Za základ metafory sloužila našim předkům nejčastěji podobnost mezi tvarem pozemku a tvarem rozmanitých předmětů denní potřeby, popř. i částí těla. Tak například k vyjádření kulatého tvaru sloužila obecná jména *bochník, buben, čepec, homole, koláč, rendlík*; podlouhlý tvar pozemků vyvolával představy spojené s obecnými jmény *hrdlo, chobot, krk, jazyk, jelito, nohavice, rukáv, ocas, punčocha* atd. Bohatší fantazii vyžadovala pomístní jména motivovaná nepravidelným tvarem pozemku, ale i v těchto případech nacházíme řadu společných základů: *bačkora, basa, bota, cimbál, kabát, límec, kalhoty* aj. Rozdíly se objevují jen v jednotlivostech, např. u moravských pomístních jmen *Firhanky, Dlaň* 'pozemek ve tvaru záclony, dlaně' ap.

Pomístní jména bývala také motivována dějem vztahujícím se k pojmenovanému objektu. Z této bohaté a rozmanité skupiny vybíráme alespoň pomístní jméno *Nocleby*, charakteristické opět jen pro východní Moravu a Slezsko. Podle lidové etymologie tak byla nazývána místa (zvláště samoty v lese), kde nocovali pašeráci, pytláci, ba dokonce někde i nekatolíci, když se za protireformace tajně shromažďovali k církevním obřadům. Skutečnost je však daleko prostší. Byla to původně ohrazená místa, kde nocovaly ovce, které se ve dne volně pásly na pastvinách.

Výraznou skupinu tvoří pomístní jména vyjadřující vlastnické, popř. i jiné vztahy osob (i právnických) k pojmenovanému objektu; srov. *Kovářka* 'kovářovo pole', *Pastýřka* 'obecní majetek pronajímaný pastýři', *Obec* 'obecní majetek', *Hošpeska* 'les, který kdysi vyměřoval ing. Hošpes'. Takto motivovaná pomístní jména byla utvářena z osobních jmen vlastních — především z příjmení (*Na Bílkovým, Dvořákovy bahna* ap.), řidčeji ze jmen křestních a jejich domáckých podob (*Martinovec, Helenka).* V pomístních jménech utvořených z osobních jmen vlastních nacházíme největší rozdíly mezi Čechami, Moravou a Slezskem, neboť vlastní jména majitelů jednotlivých objektů nemohla být na celém území stejná. V případě vlastních jmen frekventovaných (*Martin, Jan, Pokorný, Dvořák...*) se přirozeně shody objevují, ale pomístní jména z obou rozsáhlých území uchovala též řadu příjmení méně rozšířených.

Naše srovnání českých, moravských a slezských pomístních jmen je v mnoha směrech neúplné: uváděli jsme při něm jako příklady jen pomístní jména z Moravy a Slezska a zaměřili jsme se pouze na základní typy rozdílů ve skupinách stejně motivovaných pomístních jmen. I tento rozbor však ukázal, že česká i moravská pomístní jména byla převážně tvořena z těch jmen obecných, která byla rozšířena na celém území naší republiky (pro Slezsko toto tvrzení platí jen zčásti, neboť se jedná o nářeční oblast v mnohém dost odlišnou od nářečí českých a moravských). Také slovotvorné prostředky uplatňované při tvoření pomístních jmen a typy jejich struktur jsou v podstatě stejné, třebaže jiná zřejmě bude míra jejich využití v jednotlivých oblastech. Rozdíly, které se v rámci obou rozsáhlých území projevily, jsou dány převážně nářeční diferenciací našeho území. Nejsou jen lexikální, ale také slovotvorné, morfologické a hláskové. Podrobné zhodnocení naznačených rozdílů patří mezi nejdůležitější úkoly české, moravské i slezské onomastiky.

Jana Pleskalová

Literatura

Olivová-Nezbedová, L. — Matúšová, J.: *Index lexikálních jednotek pomístních jmen v Čechách.* Ústav pro jazyk český ČSAV, Praha 1991

tytéž autorky: *Retrográdní index lexikálních jednotek pomístních jmen v Čechách.* Ústav pro jazyk český ČSAV, Praha 1991

Pleskalová, J.: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku.* H+H, Jinočany 1992

Šrámek, R. — Pleskalová, J.: *Heslář slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku.* Ústav pro jazyk český, Brno 1993, rukopis

Téma, B.: *Pastevecké výrazy v zeměpisných jménech.* Těšínsko, 1984, č. 4, s. 28-29

K potřebě zachovat jazykovou jednotu v spontánních oficiálních mluvených projevech

1. V poválečném období se objevují — s větší nebo menší intenzitou — tendence některých (zvláště pražských) lingvistů **zrovnoprávnit** v oficiálních mluvených projevech vedle **konverzační varianty spisovného jazyka** také **obecnou češtinu**. Racionální jádro těchto tendencí lze zjednodušeně charakterizovat takto:

(a) vrstva aktivních uživatelů konverzační podoby spisovného jazyka je úzká; to souvisí s jejím pozdním konstituováním: její základy se kladly až v 40. letech minulého století, a to v prostředí intelektuálním;

(b) obecná čeština, třebaže svým původem středočeský interdialekt, dostává se funkčně (hlavně v našem století) do sféry textů uměleckých a písňových textů typu *pop* a *country;* je také geneticky starší — existuje v podstatě od přelomu 16. a 17. stol.;

(c) obecná čeština, resp. její prvky se šíří za hranice původního teritoria, tj. směrem na východ, na Moravu.

Nepopíratelný je bod (a) a (b). Vážné pochybnosti však máme o platnosti bodu (c). Představa o automatickém povlovném šíření obecné češtiny na východ je neudržitelná: je to spíš (pražské) přání, resp. postulát, než fakt. Kromě nominativu adjektiva ve spojení typu *nový klobouk / novej klobouk*, sahajícímu až k Brnu, se všechny ostatní rysy obecné češtiny cítí na Moravě jako dialektismy (případy jako *mejdlo*; *nosej*; *já si sed*; *vot tý mý dlouhý nemoci se cejtím ňákej unavenej* ap.). Kdyby se zastánci zrovnoprávnění obecné češtiny s konverzační podobou češtiny spisovné pokusili vyjet z Prahy na východ dále než za Průhonice, tak by se o tom přesvědčili. Pozor! Toto není argument pro nějaký „moravský separatismus", nýbrž vážný důvod pro zachování (a podporování) jazykové **jednoty** v oficiálních mluvených komunikátech. K separování by naopak nezbytně vedlo zrovnoprávnění obecné češtiny s konverzační podobou češtiny spisovné!

2. Kromě okolností uvedených sub (1) komplikují si jednoznačné stanovisko k otázce jednotnosti / nejednotnosti jazyka oficiálních mluvených projevů bohužel i sami lingvisté. Činí tak především zpochybňováním pojmu hovorový jazyk, resp. hovorová čeština (viz olomoucká 1993 a brněnská 1995 konference o otázkách jazykové kultury, správnosti, spisovnosti, stratifikace aj.) a tím i zpochybňováním existence tohoto fenoménu uznávaného od dob Havránkových a vývojově zdůvodněného Běličem. K zpochybnění zmíněného pojmu (a fenoménu) vede jeho dvojí teoretické chápání, které se však v různých statích o stratifikci, stylech, jazykové kultuře (včetně statí o tzv. běžně mluveném jazyce) mísí a kříží. Jde v podstatě o chápání hovorového jazyka (češtiny) jako:

(a) **útvaru** národního jazyka ve smyslu vertikálně stratifikačním;

(b) **funkčního stylu** spisovného jazyka v protikladu k funkčním stylům jiným, např. odbornému, publicistickému aj.

Jsme pro chápání ve smyslu (a). Možné pojetí ve smyslu (b) je pozitivně těžko definovatelné (srov. kritéria funkce, stylových postupů, žánrů, souborů příznakových prostředků).

3. Snad i z těchto kusých poznámek vyplývá, že jsme (a to právě z hlediska moravského vidění) pro zachování a udržování **jednotného** jazyka v oficiálních mluvených projevech. Fakta uvedená zde v odstavci (1) pod písmeny (a) a (b) nejsou relevantní, třebaže popisují tzv. jazykovou situaci. Představa formulovaná v (c) je „pražská" fikce: jako je pro Pražana dialektismus *mlén, chodijó / chodijou* ap., tak je pro Moravana dialektismus *mlejn, choděj.* Na rozdíl od toho by bylo třeba zrovnoprávnit některé obecné „moravismy" s „čechismy" obdobně, jako je tomu ve výslovnosti typu *[schoda]* × *[zhoda].* Šlo by např. o typ *hadr / hadra* nebo o případy jako *ty jsi už starý* × *ty seš už starý,* v nichž je *jsi* pro obyvatele Brna, Hané i dalších částí Moravy prostředek neznámý, superknižní.[11]

Potřeba uchování a prosazování jazykové jednoty i v oblasti **oficiálních mluvených** projevů nemusí snad být v tomto příspěvku zvlášť široce zdůvodňována. Z argumentů, které jsou nasnadě, vyzvedáme vzhledem k aktuálnosti aspoň dva:

(a) jak by měla vypadat výuka vůbec, a češtiny zvláště, ve školách v případě, že připustíme variantní možnosti vyjadřování v oficiáních mluvených projevech?;

(b) naštěstí si dnes tzv. podnikatelská sféra (management) uvědomuje, že její image tkví nejen v bílé košili, kravatě a bezvadném obleku, ale i v bezvadné, resp. standardní, tj. konverzační podobou spisovného jazyka realizované, komunikaci; i proto, a to z jejího popudu, vznikají kurzy „komunikačních dovedností".

4. Jazyková teorie (a tedy i lingvisté) by se ovšem měla o jednotu konverzační (mluvené) podoby češtiny — tj. v mém pojetí o hovorovou češtinu — více než dosud **starat**, nikoli **hádat se** scholasticky o to, co to je a zda to vůbec je. O tuto jednotu je ovšem třeba pečovat netoliko „pražskou optikou". To se týká mj. i oblasti lexika, z níž uvedu poslední hrstku příkladů. Týkají se nového jednosvazkového *Slovníku spisovné češtiny* (1994): není mi např. jasné, proč v něm jsou některé z následujících výrazů pominuty nebo interpretovány jako spisovné jen v jistých významech: *vykládat* × *vyprávět*; *sud* × *bečka*; *měch* × *pytel*; *sundat* × *sdělat*; *koště* × *pometlo* (*metla*); *překážet* × *zavazet* — a mnohé jiné. Nemluvě ani o tom, že charakteristiky takových dublet jsou v tomto slovníku někdy — mírně řečeno — buď velmi rozpačité, nebo nerelevantní (např. výraz *pometlo* je charakterizován jako zastaralý, i když na Moravě se ho běžně užívá).

Miroslav Grepl

---

[11] **srov. následující článek a poznámku 13**

„Spisovní" Slezané

Spor o podobu hovorové češtiny trvá u nás už tři desetiletí a nezdá se, že by se blížil k nějakému konci. Na jedné straně stojí názor většiny bohemistů, že by se hovorová podoba spisovné češtiny měla lišit od psané zejména přítomností mluvenostních prvků (daných mluvenostními faktory — přítomností adresáta, situačním zakotvením, větší mírou expresivity, nedostatkem větné perspektivy aj.). Na druhé straně je tu přesvědčení skupiny jazykovědců, že dosavadní hovorová čeština nemůže plnit svou funkci, nebudou-li do ní otevřeny dveře řadě jevů obecné češtiny (např. *vobchodování s předraženejma botama nenese velkej vejdělek a je špatný).* Zastánci „otevřených dveří" vycházejí z jazykové situace v Čechách a často se diví, že se mnoho z nás takovému „znesvěcování" češtiny brání. Zejména pro Moravany a Slezany jsou totiž prvky obecné češtiny pořád ještě prvky příznakovými, nářečními, a většina z nás vidí cíl kultivovaného jazykového vyjadřování ve spisovné češtině bez obecněčeských jevů. (Přiznávám, že pro mnohé je to cíl těžko dosažitelný.)

Moravský postoj vyplývá do značné míry z odlišného postoje k místním dialektům. Pro většinu Moravanů a Slezanů jsou místní nářečí útvary neprestižními, dobrými snad ke komunikaci v úzkém rodinném kruhu, nikoli však na veřejnosti. (Projevy bodrého předsedy JZD Trousila v hanáčtině patří dnes už jen k „lidovým" hrátkám, které inscenoval totalitní režim.)

Moravané i Slezané tíhnou, seč jim síly a intelekt stačí, k vyjadřování bez dialektismů; zejména Slezané se snaží zbavit nářečních prvků za každou cenu. Dialekt je pro ně „škaredý" a jejich dětem i dnes stále ještě ve škole pořádně komplikuje zvládnutí předmětu zvaného český jazyk. Znám nejeden případ, že rodiče tyranizují babičky a dědečky a nutí je, aby s vnoučaty mluvili „správně", a tak pomáhali jejich ratolestem naučit se „pěknému jazyku mateřskému".

Na několika příkladech dvou obecnějších jevů ze slezských nářečí chci ukázat, že snaha Slezanů mluvit spisovně bez nářečních jevů nezná hranic.

1. Tam, kde spisovný jazyk disponuje dubletními výrazovými prostředky, Slezané zpravidla nevolí ten, který znají, ale ten, který je **od jejich rodného nářečí odlišný.**

a) Genitiv singuláru některých neživotných maskulin končí ve spisovném jazyce na *-a*, popř. je u omezeného množství slov kolísání koncovek *-u* a *-a*, srov. např. *z Jeseníku / Jeseníka, do Šumperku / Šumperka, koutu / kouta,* ale jen *do Zlína, u Cvilína,* podobně *do mlýna, do lesa, ze sýra.* V projevech Slezanů na veřejnosti, tedy v projevech usilujících o vyjádření spisovné, jsou v převaze tvary zakončené na *-u.* Mluvčí se vědomě vyhýbají běžným dialektickým tvarům na *-a* (např. *z duba, stroma, nosa, schoda*). Říkají tedy nejen *z Jeseníku, koutu,* ale dokonce navíc, jaksi „přes čáru", také *ze Zlínu, ze mlýnu, do lesu, ze sýru, ze snu.*

b) Některá maskulina mají v 6. pádě jednotného čísla ve spisovném jazyce zakončení na *-u* nebo na *-e*, např. *v cukrovaru / cukrovaře, po papíru / po papíře, v dopisu / v dopise.* Protože slezská nářečí mají v těchto případech zakončení na *-e*, považují Slezané za správné pouze tvary s koncovým *-u*; většinou tedy říkají *v cukrovaru, po papíru, v dopisu.*

c) Spisovný jazyk má dublety *za něho / za něj.* Tradiční slezská nářečí znají jen tvary *za něho.* Nepřekvapuje, že se na Lašsku častěji slyší tvary *za něj.*

d) Imperativ slovesa *hrát (si)* má ve spisovném jazyce formy *hraj / hrej.* Mladší generace Slezanů se tvaru *hraj* vyhýbá a v jejích projevech je obvyklejší forma *hrej.* [12] Forma *hraj* zřejmě příliš připomíná nářeční podoby imperativu sloves V. třídy *volaj, podavaj.*

e) Kodifikace spisovné češtiny dosud nepřipustila dubletní slovesné tvary *ty jsi se (učil), ty jsi si (pamatoval)* vedle *ty ses (učil), ty sis (pamatoval).* [13] Slezané považují za „spisovnější" formy *ty ses, ty sis,* kdežto formy *ty jsi se, ty jsi si* — jakkoli jedině možné v místních dialektech — v projevech s jen trochu spisovnější orientací nepreferují.

f) Jako spisovné hovorové byly už kodifikovány slovesné tvary *já kryju, oni kryjou* vedle *kryji, kryjí.* Slezané se nemálo podivili, že jejich „nářeční a škaredé" tvary na *-u* mohou být i spisovné, a upřednostňují tvary *já kryji, oni kryjí.*

g) Slovo *okurka* je v slezských dialektech jen rodu ženského, podoba *okurek* je oblastně moravská. Samozřejmě ta se na Lašsku pokládá za spisovnou. Vždyť se liší od jejich nářeční podoby *okurka!*

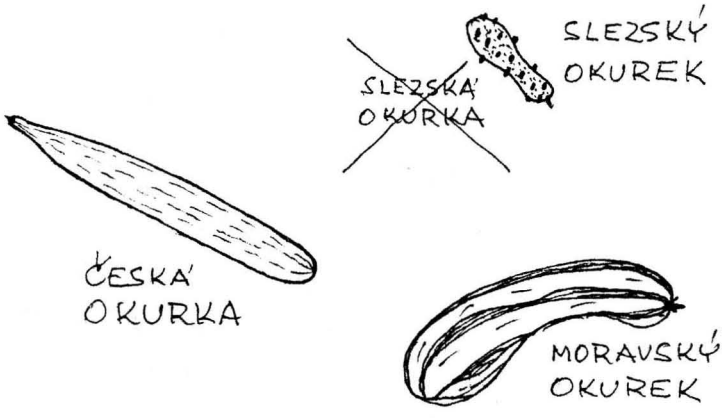

[12] Převahu varianty *hrej, přihrej* dokládá u dětí Slezanů žijících v nově dosídleném severomoravském pohraničí také St. Kloferová v kandidátské disertaci *Jazyková situace v severomoravském pohraničí,* Brno 1990, str. 177.

[13] Rozbor viz M. Sedláček, *Ty jsi se (učil), ty jsi si (pamatoval)?* NŘ 1994, s. 27n.

2. Ze snahy o spisovné vyjádření vznikají hojné **hyperkorektní tvary.** Některé z nich mají dokonce tendenci se „zabydlet".

a) V slezských nářečích západoopavského typu došlo u sklonění substantiv všech rodů a typů v 3., 6. a 7. pádě množného čísla k unifikaci koncovek (*dubam, dubach, dubama*). Nářeční mluvčí si dobře uvědomují, že koncovka *-ama* patří k dialektu a že je třeba se jí vyhnout. Náležité zakončení u maskulin na *-y* (*s duby*) je málo hovorové, proto volí jinou „spisovnou" koncovku, totiž *-ami* (vždyť je přece spisovná; co na tom, že jen u subst. žen. rodu!). Neudivují poměrně časté podoby *za plotami, mezi kolami,* dokonce i *s nemocnými nohami.*

b) V několika obcích záp. Opavska se uchovávají starobylé tvary 3. os. pl. sloves IV. tř. na *-i* (*oni trpi, kleči, uči se, mluvi*), v podstatě shodné s tvary spisovnými. Jak by mohlo být něco nářečního správné? Nespisovné jsou přece i podoby *oni nesu, oni saďa, oni dělaju*! Ze snahy být spisovným byly vytvořeny (ne bez vlivu tvarů *oni nesou, minou*) zcela ojedinělé formy *oni umijou, neležijou,* ale také *oni vijou.* [14]

c) Na většině území slezských nářečí splynula zvratná zájmena *se* a *si* a existuje tu jen jediná forma *se*. Velmi často dochází k jejich záměně. U osob usilujících o spisovný projev nejsou zvláštností hyperkorektní spojení jako *vezměte se* a naopak *směje si, zachladil si.*

d) Nemalým problémem je pro rodilého Slezana zvládnutí kvantity. Kromě toho, že i projevy, které bychom mohli označit jako spisovné, ji postrádají nebo mají nedůsledně. Velmi častý je výskyt hyperkorektních, často analogických délek, např. *kámen — kámenem,* podle *kývat* je *kývadlo,* podle *bouda* — gen. pl. *boud.*

e) V nářečích na Opavsku došlo k splynutí dvou sykavkových řad v jedinou, srov. např. *šeno, dždežina, čicho, žima* stejně jako *šedy, čisto, život.* Mluvčí z této nářeční oblasti ve snaze mluvit spisovně odstraňují splynuliny *dž* a *č* (vlastně *tš*) a nahrazují je přes míru souhláskami *ď, ť*; vyslovují tedy místo nář. *čicho* náležitě *ťicho,* ale také místo nář. *čisty* hyperkorektně *ťisty.* Na záp. Opavsku jsem dokonce zapsal škádlivou průpovídku: *Stěborske děti maji kotiti oti* (kočičí oči) *a piji moťuvku.*

Příklady, které jsem zde snesl, dostatečně dokládají, že Slezané — a mnohé z toho platí i o Moravanech — vědomě považují za prestižní útvar svého vyjadřování hovorovou podobu spisovné češtiny, že se snaží při vyjadřování na veřejnosti vyhnout všem dialektismům rodného nářečí. Jak by pak mohli přijímat prvky vzdálené a cizí obecné češtiny! S tímto faktem by měli počítat nejen bohemisté při rozhodování, které jevy kodifikovat jako spisovné, ale také naši slovesní tvůrci. Týž stylizační prostředek může mít na Moravě zcela odlišné vyznění než v Čechách. V případě prvků obecné češtiny vyznění výrazně negativní.

Jan Balhar

[14] Hyperkorektnost je velmi častým jevem u mladé generace v severomoravském pohraničí, srov. St. Kloferová, tamtéž str. 168.

Draží se klášter

O čem je tedy zpravodajský vstup na ČRo1 (7. 12. 1995, 6.40)? Pražský moderátor mluví opakovaně o dražbě, ceně ap. *kláštera*, ostravský zpravodaj Ondřej Kopa vytrvale kontruje genitivem *klášteru*.

Ani tandem nŠP-SSČ[2] nešel v destrukci typu *les* tak daleko (srov. ČDS 2/93, 72; NŘ 1/1995, 22). Ale vnucují-li nám tyto příručky kousky *sýru*, zážitky z *táboru* ap. jako varianty spisovné a celonárodní, tušíme už, odkud mohlo vanout: možná právě od „spisovných" Slezanů v duchu bodu 1a předchozího příspěvku J. Balhara.

-jš-

Co nového v pohraničí?

Jazyková situace v severomoravské pohraniční oblasti (zejména území Šumperska, Jesenicka, Bruntálska a Krnovska) bývá považována za nejsložitější u nás. A není divu: jde o jednu z oblastí, které byly po odsunu německého obyvatelstva po roce 1945 nově osídleny a v nichž byla etnická skladba nových příchozích neobyčejně pestrá. Vedle mluvčích z různých nářečních oblastí Čech, Moravy a Slezska se zde zabydlovali i Slováci, dále reemigranti (čeští z Volyně a slovenští z Rumunska), Řekové a Romové. Je nabíledni, že i mluva nových obyvatel se vzájemně výrazně lišila.

Těch nejstarších, původních poválečných osídlenců žije dnes, po 50 letech, už jen velmi málo, ale dosud si uchovávají svůj výrazný nářeční kolorit. Pozoruhodný je i obraz mluvy generace střední: u ní je tradiční rodičovský úzus přirozeně už daleko méně patrný a přežívá jen jako silně nivelizovaný základ, zbavený především v gramatické rovině nápadných rysů. Zřejmě nejzajímavější je však poslední stupeň vývoje zdejší mluvy, mluva nejmladší generace, tedy dětí ve věku 13-14 let, ukončujících základní školní docházku. V kontaktu mimo rodinu se totiž u těchto dětí střetá množství více či méně rozdílných jazykových prostředků. Jejich jazykové povědomí reaguje „přirozeně": ve snaze neodlišovat se opouští prvky nápadné (diferenční) a přiklání se ke společné základně. Tou je spisovná čeština ve své mluvené podobě, přirozeně obohacená množstvím prvků nespisovných, a to celonárodních i oblastních. Výzkum, který byl na zmíněném území v 2. polovině 80. let uskutečněn v síti 12 obcí, ukázal, že z jevů výrazně nespisovných se v oblasti tvarosloví uplatňuje především takřka celonárodní tvar 7. pádu mn. č. *-ama* u „tvrdých" substantiv (*stromama, sirkama, vajíčkama*), *-ema* u „měkkých" (*míčema, nudlema*, spíše výjimečně i nářeční *-ama: ovcama*); významný je i podíl *-ma* (*lidma, věcma*). V posledních dvou případech se zdejší mluva shoduje s obecnou češtinou, v nářečích na Moravě a ve Slezsku je stav odlišný.

Ostatní nespisovné jevy týkající se skloňování substantiv jsou moravské, případně přímo slezské provenience. Byl tu zjištěn např. silně rozkolísaný úzus v 1. pádě j. č. u typu

rukavice, cibule (nad nářečními moravskými a slezskými tvary *rukavica, cibula* tu však podoby na *-e* mírně převažují).

U přídavných jmen ve shodě s obecným vývojem na celém území zůstává zachováno jmenné sklonění jen u individuálně přivlastňovacích adjektiv, a to pouze v 1. a 4. p.; v nepřímých pádech jsou výhradně tvary složené: *v babiččiné sukni* (typ *v babiččinej / babiččiný sukni* zde nežije). U zájmen uveďme silnou rozkolísanost ve tvaru 4. p. j. č. zájmena *ona:* varianty *ji* a *ju (viděl jsem ji/ju)* jsou takřka rovnocenné.

V časování sloves zaujme zejména silně rozkolísaný úzus plnovýznamového slovesa *být:* říká se tu *já sem, ty si* vedle *já su, ty seš.* (Nelze vyloučit ani kombinaci *já sem, ty seš,* která je běžná v Čechách.) Zajímavá je rovněž tendence „zviditelnit" tvar 3. os. mn. č. sloves 4. třídy: velmi často zde uslyšíme *oni mluvijou, slyšijou, umijou,* ale také *vijou.* Poznamenejme však, že jde o specifický jev východních oblastí národního jazyka, pozorovaný v mluvě mladších generačních vrstev na Moravě a ve Slezsku vůbec.

Z jevů shodných se spisovnou češtinou připomeňme důsledné rozlišování životnosti u přídavných jmen *(ti dobří kamarádi).* Ze spisovných variant dativu zájmena *já* upřednostňuje úzus tvar *mi (nebylo mi špatně),* v 4. p. zájmena *on* podobu *něho* (nikoliv *něj: Neřekli to za něho).* Příčestí minulé činné má zde výhradní formu s *-l (nesl, táhl),* u sloves 2. třídy se objevuje vesměs podoba bez *-nu- (tiskl,* ale též *zhasl, pleskl, chytl).* S dnes už spisovnými dubletami *umí / umějí* zachází norma „alibisticky": užívají se zhruba ve stejném zastoupení (ale pozor, vztah *umí* × *umějí* × *umijou* tu lze vyjádřit poměrem 1:1:1!). Uveďme ještě, že *být* ve funkci morfému se nikdy nevypouští (tj. *já sem byl doma,* nikoli *já byl doma).*

Zatím jsme setrvávali u některých zajímavostí morfologické normy, ale nesluší se zapomenout ani na jevy hláskoslovné. Pokusme se doložit je statistikou. V severomoravském pohraničí se věci ztrácejí zásadně z *roztrhané kapsy (z roztrhaný* jen 2 %), maso se dává vařit většinou *do modrého hrnce (modrýho* 17 %), a je-li ze „starého kusu", pak je *tvrdé (tvrdý* 15 %). Frekvenčně takřka rovnoprávné jsou podoby typu *minulý / minulej rok,* poněkud menší je variabilita *mléko* (30 %) × *mlíko* (70 %), naopak zcela jednoznačný je stav v případě *dobrých kamarádů* (ne *dobrejch)* a podob typu *být (bejt* „živoří" osmi procenty) a *zítra (zejtra* 6 %).

Poměrně složitý je popis výslovnostního úzu. Zde totiž přežívají nářeční rysy nejdéle. Mluvčí si je totiž neuvědomují. Stále je možné zaslechnout *i* a *y* (avšak téměř výlučně u dětí, které jsou „v právu", tj. mají vazbu na příslušné nářeční zázemí), také *l* a *ł.* Problematické je vyslovovat soudy o kvantitě (většinou neschází u dětí se zázemím českým a východomoravským), tradiční moravské krácení se omezuje jen na lexikalizované případy *mak, za chvilu, dat, psat, lhat* apod. (ale *skála, dlouhá chvíle),* poměrně frekventované jsou případy *mama, tata* (pokud je nenahradilo *mamka, taťka), za nama, s vama.* Asimilace typu *krok od nás* × *krog od nás* je rovněž většinou vázána na nářeční rodičovské zázemí. Naopak jako bezproblémová ze jeví skupina *sh:* vyslovovuje se *zh (zhořet, zhrnutá)* s jedinou výjimkou: *na schledanou* (či *naschle).*

Promítá se jazykový (nářeční) původ dětí v jejich mluvě? Samozřejmě. K úzu shodnému se spisovným vyjadřováním jednoznačně nejvýrazněji směřuje skupina slezská, naopak nejkonzervativnější jsou děti s „kořínkem" východomoravským a středomoravským. Z ostatních skupin si zaslouží pozornost děti regionálně českého původu. Ty také inklinují výrazně k spisovné češtině. Skupina slovenská je nejméně vyhraněná: zaujímá „středovou pozici".

Běžná mluva mladé generace ve slezském pohraničí je neustálená a značně variabilní. A prognóza? Jak už bylo naznačeno, vývoj směřuje k prestižní hovorové (spisovné) češtině; příznakové, nespisovné rysy jsou shodné s nespisovnými jevy uplatňujícími se dnes veskrze u mladé generace na celé Moravě.

Stanislava Kloferová

Etuda dialektologická:

Metafory v nářečí

V dokončeném 3. dílu Českého jazykového atlasu jsou zpracovány mj. i odborné názvy pro různé zemědělské nářadí a nástroje a jejich části *(pluh, kolečka pluhu, brány, kosa, hrábě, cep, koňský postroj* aj.). Značná část tohoto názvosloví je starobylého slovanského původu (např. *cep, rádlo, rožeň, osa, svořen, snice, uzda, jařmo).* Většina názvů byla utvořena od domácích základů obvyklými slovotvornými postupy a prostředky. Jistý počet výrazů byl přejat z cizích jazyků, převážně z němčiny nebo jejím prostřednictvím: např. *kšíry* 'koňský postroj', *fofr* 'fukar', *trakař, cígle* 'otěže', *blendy, šaledry* ve významu 'klapky na oči pro koně'; *halbija* 'koryto' pochází z rumunštiny.

Nemalé procento slov zemědělské terminologie má původ v metaforickém přenášení slovního významu. Zde pak podstatnou část představují metafory založené na tvarové podobnosti, a to podle osob, živočichů, podle částí lidského nebo zvířecího těla, podle částí oděvu nebo obuvi, podle nějakého výrobku a podle předmětu z přírody. Takových termínů metaforického původu jsou stovky; zde si všimneme označení jen pro jedinou reálii.

Při sečení obilí kosou zůstávaly stát za sekáčem trsy stébel nebo jednotlivá stébla. Pochopitelně nebyly na strništi žádnou ozdobou, překážely při pohrabování a do jisté míry představovaly i ztrátu zrna. Na základě jakého společného znaku docházelo k přenášení různých slov na označení těchto zapomenutých stébel? V mnoha případech šlo o tvarovou podobnost, většinou však tím společným znakem byla osamocenost stébel: stála jako zapomenutý voják na vartě. Bohatství metaforických pojmenování plyne v tomto případě zvláště z různé míry expresivity výrazů.

Ojedinělá stébla nebo trsy obilí zbylé za sekáčem se často přirovnávaly především k **osobám**. První místo zde patří různým hudebníkům *(muzikanti, hudci, dudáci, gajdoši, trumpetři);* dále jsou to příslušníci různých sociálních vrstev, zaměstnání a rozličných charakterových vlastností: *sedláci, hofeři, pacholci, pasáci; vojáci, policajti, husaři, ministranti,* ba dokonce *králové;* následují *mužíci, židi, sirotci, nuzáci, tuláci, žebráci, zloději, mrzáci,*

cíkáni, pastrňáci (pastrňák je neupravený, zarostlý člověk). K těmto pojmenováním se poněkud volněji řadí výrazy *panáci, paňáci, pajduláci, maškary*. Častá jsou také pojmenování založená na srovnání se **zvířaty**: *houseři, kohouti, kocouři, kozli, koníci, vlci*. Na základě tvarové podobnosti vznikly výrazy podle **částí těla** (lidského nebo zvířecího) a podle různých **věcí**, např. *kštice, štětky, chlupy, vousy, brady, kosárky* (původně zahnutá kohoutí péra jako ozdoba na klobouku), *čudky* (zmuchlaná vlna), *švity* (roztřepené úzké proužky látky).

Jen dvě pojmenování zapomenutých stébel nejsou metaforického původu, totiž slovo *podřadky* (z předložkového spojení co zůstalo *pod řadem*) a *výstavky* (ironicky: co je vystaveno na odiv).

Rozptýlený výskyt značného množství výrazů bez jakékoli územní souvislosti svědčí o tom, že mnohá pojmenování vznikla na sobě zcela nezávisle. V řadě případů bývá motivace stejná, ale naplnění kokrétním jazykovým obsahem je odlišné: srov. např. *muzikanti, hudci, gajdoši, dudáci, trumpetři*.

Pro úplnost uvádíme několik výrazů, které vytvářejí větší a ostře vymezené areály. K nim patří na prvním místě slovo *muzikanti*. Vyskytuje se na třech samostatných areálech, a to v severozápadních Čechách, v jižní části středočeských nářečí a v přilehlém širokém pruhu nářečí jihozápadních, dále na větší části Moravy (bez jižního úseku) a ve Slezsku. Značného územního rozšíření dosahuje rovněž slovo *vojáci*. Je charakteristické pro západní Čechy a odděleně pro větší oblast mezi Táborem a Českými Budějovicemi. Název *panáci* zabírá střední Čechy, označení *kozy* je běžné na Českobudějovicku a dubletně i na střední Moravě, výraz *kohouti* charakterizuje jihozápadní Moravy s přilehlým Jindřichohradeckem a jihozápad Opavska, pojmenování *houseři* v našem významu tvoří nemalý areál na jižní Moravě.

Dnes se už u nás neseče obilí kosou s obloukem nebo s hrabicí; většina našich občanů nemá ani tušení, že existovalo takové množství úsměvných, někdy trochu škádlivých či ironických výrazů pro stébla obilí zapomenutá za sekáčem. Náš příspěvek chtěl připomenout ostrovtip českého člověka, tak jak se zračí v trefných metaforách. Probraná slova označují reálii jistě naprosto okrajovou; je však zajímavé, že se tu uplatnila většina motivačních možností, jež nám nabízí český národní jazyk a jichž se vůbec využívá při obohacování slovní zásoby v našich dialektech.

Jan Balhar

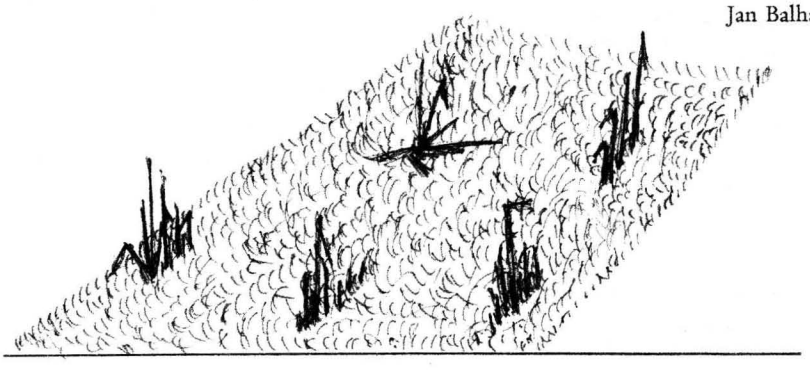

Přípona -ová u cizích ženských jmen

Když se v psaném nebo mluveném jazyce vyskytne cizí ženské příjmení, obvykle má příponu -ová. *Ovšem existují jména, u kterých se tato přípona zčásti, někdy i vůbec, nevyskytuje. Týká se to hlavně známých osobností: Greta Garbo, Agatha Christie, Whitney Houston, Marylin Monroe, Montserrat Caballé, Gina Lollobrigida apod. Užívání příjmení bez* -ová *se však pomalu přenáší i na jiná, méně známá jména. Zatímco noviny, seriózní časopisy, oficiální projevy v televizi atd. se tomuto jevu brání, bulvární tisk, časopisy a programy v televizi a rozhlase určené hlavně mládeži odsouvání přípony* -ová *přijímají. Pak slyšíme nebo čteme, že v daném filmu hrály Jennifer Grey či Sigourney Weaver nebo že koncertu se zúčastnily Tina Turner, Samantha Fox, C. C. Catch apod.*

Další oblast, ze které užívání přípony ustupuje, jsou sportovní pořady. Při olympiádě v Albertville (1992) měla ženská jména v podání našich komentátorů ještě téměř vždy podobu s -ová! *Olympiádu v Lillehammeru (1994) však spolukomentovali trenéři a trenérky, kteří cizích příjmení s příponou -ová prakticky vůbec neužívali. Stejně je tomu při komentování tenisových utkání. Už když se předloni hrál Wimbledon nebo Rolland Garros, všichni hostující spolukomentátoři (Pavel Složil, Vladimír Zedník, Petr Korda, Hana Mandlíková) užívali podob typu Steffi Graf, Arantza Sanchez-Vicario, Gabriele Sabatini, což ovlivnilo i naše profesionální komentátory (hlavně, jak se zdá, Jakuba Bažanta, Jaromíra Bosáka a Jiřího Bamruka). Po těchto sportovních přenosech přicházely do redakce ČT dopisy, v nichž jedni diváci upozorňovali, že bez přípony* -ová *často nevědí, zda se jedná o muže či ženu, jiní zase zastávali názor, že jména bez* -ová *jsou kratší, bližší původní podobě, a tudíž praktičtější.*

K problému, zda cizí příjmení užívat s příponou či nikoliv, lze ještě dodat, že ve většině zemí bývá respektována původní podoba jména. A příjmení se ani neprodlužují ani nezkracují. Důkazem toho je Paulina Pořízková, Martina Navrátilová nebo na US Open Helena Suková — nikoli tedy Paulina Pořízek, Helena Suk atd. A proto si myslím, že cizí ženská jména by se měla vyslovovat a psát co nejblíže tomu, jak skutečně znějí a píšou se v originále. Příponu -ová *by bylo možno užívat jen v omezeném počtu případů (např. u slovanských příjmení).*

Bogdan Gałuszka

* *o čem přemýšlejí studenti bohemistiky (1)* *

Pozn. red.

1. Velmi pestré přechylování má polština: podle slovotvorné struktury jména a podle stavu (slečna — paní) se volí mezi příponami *-owa, -ówna, -anka, -ina/-yna, -a* a příponou nulovou. Že manžel lingvistky s příjmením *Puzynina* je pan *Puzyna,* to nemusí být vždy každému jasné. — O polských ženských jménech v češtině pojednala Teresa Zofia Orłoś(ová)

v souboru statí *Studia bohemistyczne. Część II*, Kraków 1992, s. 37n., a táž spolu s M. Sedláčkem v NŘ 1976, s. 143n.

2. Potíže s přechylováním mohou nastat i tehdy, když jméno má už v původním jazyku přechylovací příponu, pro Čechy stěží identifikovatelnou. Vzpomínáte si ještě na lotyšskou premiérku *Prunsk-iene-ovou*, která se vzhledem k mužské podobě příjmení vlastně měla přechylovat jako *„Prunskisová"?*

Konzultace:

Jak je to na Moravě s pokličkou?

V ČDS 2/1995 se o Moravanech praví, že „žárlivě střeží své šufánky a skřidýlky". To zajisté platí doma — ale co v prodejně kuchyňských potřeb? Tam se domácí dialekt střetá s terminologií, reprezentovanou dodacími listy a ceníky; dokonce přímo na zboží nebo na obalu bývají štítky s informací o druhu zboží, výrobci (dříve i o ceně), které zákazník nemůže přehlédnout. A tam nestojí *Křidla* nebo *Skřidlice*, nýbrž třeba *Poklice nerez ∅ 22 cm.*

Obracíme se proto na brněnské dialektologické oddělení ÚJČ AV ČR se dvěma otázkami:

1. Žádají moravští zákazníci v obchodě „tu nerezovou poklici dvaadvacítku", jako my z království, nebo i v této komunikační situaci žárlivě střeží své markrabské tautonymum? A co na to lidé za pultem?

2. Jak ta oblastní varianta vypadá tvaroslovně? — Je to *ta křidla* (plurál *ty křidýlky*), *ta (s)křídle*, popř. se smíšeným skloňováním *ta skřidla*, gen. *skřidle*, anebo *to (s)křídlo, to (s)křídle*, zdrobněle *to (s)křidélko, ta (s)křidélka*, popř. *(s)křidýlko* a *(s)křidýlka?* Jak vidno, špión vydávající se za Moravana by to neměl lehké, a budiž řečeno, že jasnou tvaroslovnou charakterakteristiku by mu neposkytl ani ČJA 1. Lépe by nepochodil, ani kdyby nahlédl do SSJČ: v tom nejsou varianty se *s-* zaznamenány vůbec; z té vší pestrosti tam lze najít jen *křidla, -y* ž. nář. poklice (z Těsnohlídka) — a pak už leda *křidýlko / křidélko*, avšak pouze jako zdrobnělinu ke *křídlo* 'končetina k létání' ap.

Odpovídá J. Bachmannová:

Najdeme-li si v prvním svazku ČJA mapu POKLIČKA s komentářem, konstatujeme při prvním letmém pohledu, že základním pojmenováním je v Čechách *pokličkа/puklice*, na Moravě *křidla* a ve Slezsku *přikrývka*. Zajímáme-li se pak podrobněji o moravskou situaci, dozvíme se, že vedle většinového dialektismu *křidla* se užívá rovněž příslušných podob deminutivních — a to vše ještě navíc s místními hláskovými obměnami *(sk-/šk-)* na počátku slov. Tolik tedy základní poučení z literatury. Zároveň je však třeba připomenout, že výzkum pro ČJA probíhal zhruba v 2. polovině 60. let a byl zaměřen

především na zachycení nejstaršího zjistitelného stavu teritoriálního dialektu ve venkovských lokalitách. A v této souvislosti se vkrádá otázka vyplývající z onoho známého *a léta běží...*

Podle výsledků miniprůzkumu provedeného dialektology ÚJČ v brněnských a slavkovských prodejnách žádají dnes zájemci o toto zboží převážně *pokličku.* Jedna prodavačka ve Slavkově dokonce odhadla, že na *křidlu* se přijde zeptat tak jeden kupující ročně — a pochopitelně to je příslušník starší generace. Slovo *křidla* patří totiž k těm nářečním výrazům, jejichž výskyt je dnes (kromě samozřejmého omezení generačního) úzce vázán na rodinný kontakt. Znamená to, že označení *křidla* se užívá výhradně v domáckém prostředí, a každý z mluvčích si také rozdíl mezi projevem soukromým (v rodině) a veřejným (např. v obchodě) jasně uvědomuje. Jen pro doplnění snad ještě dodejme, že sledovaná *křidla* se chová po stránce tvaroslovné obdobně jako její česká — a vlastně i na Moravě nověji pronikající přítelkyně *poklička* — tj. *křidla* je podoba 1. pádu sg. ženského rodu, a v plurálu jsou tedy náležité *ty křidly.*

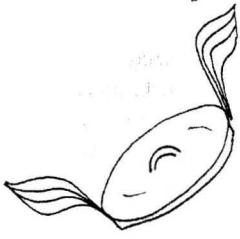

Skřidýlka s křidýlky

A co na závěr? Pro Čecha z toho všeho vyplývá bezesporu potěšující zjištění: půjde-li si třeba v Brně koupit pokličku, budou mu rozumět!

-jš, jb-

Rozhovor s prof. Jiřím Krausem

S.Č. Tvým oborem je kromě stylistiky, která se v naší lingvistice pěstuje tradičně, také rétorika. O té se dá spíš říci, že byla v bohemistice zanedbávána a rozvíjel ji málokdo. Ráda bych se Tě zeptala, jak jsi se vlastně s rétorikou setkal a co Tě přivedlo k zájmu o ni.

J.K. K svému překvapení jsem častokrát zjistil, že práce zabývající se rétorikou (a těch za posledních dvacet třicet let ve světě vzniklo úctyhodné množství) odpovídají na mnohé otázky, které si moderní vědy o jazyce kladou — čím se vyznačuje proces stylizace textu, jak text posuzujeme a jak mu rozumíme, jaká je jeho soudržnost a působivost, co je styl jazykového projevu a jak odráží svou dobu, jaký je vztah mezi popisným, analytickým a normativním přístupem k jazyku apod. Práce o rétorice mě pochopitelně přivedly ke klasickým textům samým. Uvědomil jsem si přitom, jak se jejich autoři podíleli na utváření evropské kultury — v období antiky, renesance, baroka, ale i v našem století. V rétorice se mísí univerzalismus myšlení a sdělování se snahou vyjádřovat názory podmíněné zvláštnostmi určitého národa a jazyka. I tradiční česká obava z rétoričnosti má své historické kořeny a zdůvodnění.

S.Č. Mnozí lidé možná rétoriku chápou jako soubor pravidel, které musí mluvčí nebo pisatel ovládnout, aby posluchače nebo čtenáře přesvědčil o svém názoru. Jako vědu poněkud manipulativní. Jaké pojetí rétoriky bys proti tomu postavil Ty?

J.K. Samozřejmě, že můžeme mnohý sdělný záměr nazvat manipulací. Ale třeba Kant rozlišoval umění přesvědčovat (überzeugen) — na základě věcné argumentace — a umění přemlouvat, manipulovat (überreden) s použitím různých triků. S obojím se v praxi jako čtenáři nebo posluchači setkáváme, i když se nedomnívám, že mluvčí je vždy ochoten si tento rozdíl přiznat. Důležité je, že rétorika toto zasazení řeči do kontextu vždycky zkoumala.

S.Č. O co se v tomto oboru nejvíc zajímají Tví studenti na Fakultě sociálních věd UK?

J.K. Myslím, že výraz *rétorika* se v názvu mé přednášky / semináře ani neobjevil, ale potěšilo mě, že se posluchači zajímali jak o praktickou stránku stylizace textu, která zahrnula problematiku jazyka i účinné argumentace, tak o některé věci obecnější, související se vztahem řečové komunikace k filozofii, sociologii, sémiotice, praktické politice apod. Mnohé studenty této fakulty ovlivňuje jejich praxe v nejrůznějších mediích, nebojí se diskutovat, mají možnost poznávat svět za našimi hranicemi ...

S.Č. Během své práce v Ústavu pro jazyk český jsi ovšem pracoval i v mnoha jiných lingvistických oborech. Např. v oddělení kvantitativní lingvistiky jsi se zabýval statistickým zpracováním jazyka. Jak to ovlivnilo Tvůj pohled na jazyk?

J.K. Učil jsem se pracovat s materiálem (nemusím říkat s korpusem, že ne?) a to je v lingvistice asi ještě důležitější než v jiných vědách. A pak, nikdy jsem neměl touhu věnovat se jedinému tématu, jediné specializaci. Rád vzpomínám na diskuse kolem naší fonologické statistiky, věnovali jsme se morfologické i syntaktické analýze textu apod. Na pravidelné semináře oddělení matematické lingvistiky v našem ústavu docházeli a dojížděli opravdu pozoruhodní lingvisté i představitelé blízkých a vzdálenějších oborů, často nestačily židle, diskutovalo se dlouho a živě. To ovšem neříkám (jen) s nostalgií. Ústav od letošního podzimu chystá přednášky pro své mladší spolupracovníky i pro domácí a externí postgraduanty, dále budou pokračovat naše veřejně přístupné semináře, snad ta tvůrčí atmosféra nevymizí.

S.Č. Ve svém hlavním lingvistickém oboru, rétorice, vycházíš ze svých hlubokých znalostí kulturně-historických. S největším zaujetím Tě slýchám hovořit o Kvintiliánovi a dalších velkých historických osobnostech, naposledy o Palackém a Riegrovi. Kdo by o této Tvé orientaci nevěděl, mohl by si myslet, že Tě zajímá bohemistika ryze synchronní. Natolik jsi byl už dříve, a zejména nyní jako ředitel Ústavu pro jazyk český spojován s pojmem jazykové kultury a s praxí jazykové poradny ÚJČ. Úcta k zájemcům, kteří se na Tebe, Ústav nebo poradnu obracejí s dotazy a žádostmi, ať už o odbornou přednášku na speciální téma nebo drobnou konzultaci pravopisnou, patří k velmi významným rysům Tvé bohemistické osobnosti.

J.K. Pár slov ke Kvintiliánovi. Letos je tomu devatenáct set let, co tento rodák ze španělské Calahory napsal své slavné Základy rétoriky, knížku, která vytvořila program jazykové výchovy a řečové kultury pro mnoho generací. Ostatně přece víme, že synchronně se můžeme dívat nejen na současný, ale i na kterýkoli minulý stav vývoje jazyka. V jazykové poradně mě moji kolegové (a učitelé) Jaroslav Kuchař, Alexandr Stich a Miloslav Sedláček, učili, že mnoho lidí hodnotí Ústav (a možná i naši vědu o mateřském jazyce vůbec) podle toho, jaká je úroveň naší poradenské činnosti — tím myslím nejen naše telefony a korespondenci, ale také přednášky pro nejrůznější skupiny uživatelů, jazykové koutky v tisku i v rozhlase. Možná, že je to časově náročné, ale zato této práci vděčím za mnohou inspiraci i za zajímavý jazykový materiál.

S.Č. Několikrát se už ozvalo, že by měl Ústav za svoji poradenskou činnost vybírat poplatky. Ty si ovšem myslíš, a v tom s Tebou souhlasím, že by tazatel měl mít možnost poznat taje své mateřštiny bezplatně.

J.K. K tomu bych chtěl poznamenat, že přibývá dotazů od manažerů, právníků, velkých firem a ti namnoze své dost náročné dotazy (třeba pokud jde o výklad nejrůznějších právních textů a vyhlášek, o názvy firem a výrobků apod.) chtějí zaplatit. Jistě to přispívá i naší prestiži. Žijeme v době, kdy to, co je zadarmo, se nepovažuje za dobré a kvalitní. Ovšem většině našich tazatelů sloužíme bezplatně. Koneckonců i tím pomáháme zvyšovat úroveň naší mateřštiny.

S.Č. Co podle Tvého názoru dnes v postojích uživatelů češtiny převládá a co je pro dnešní češtinu příznačné?

J.K. I v nedávném výzkumu, který na mou žádost provedla s reprezentativním vzorkem uživatelů jazyka agentura *Opinion Window*, převážil dlouhá léta přežívající názor, že úroveň užívání češtiny se spíše zhoršuje (s vyšším vzděláním respondentů je tato skepse nižší). Nepříliš povzbudivé odpovědi na další otázku výzkumu, kde sami hledáme poučení o své mateřštině a zdali vůbec, prozrazují, že odpovědnost za nápravu nepříznivého vývoje je mnoho lidí ochotno přisoudit spíš někomu jinému než sobě samým. Já osobně se přiznávám, i když vím, že se to obecně nepovažuje za vhodné, k jistému optimismu. Čím víc se schopnost dobře mluvit, dobře psát, přesvědčovat, polemizovat apod. stává nedílnou součástí profesní připravenosti (a pracovní úspěšnosti, snad se nemusím bát říct kariéry), tím výš stoupají naděje na to, že se lidé budou o jazykovou kulturu zajímat. Řečová pohotovost a umění přiměřeně se vyjádřit už patří k přednostem mnohých současných politiků (pokud tomu tak není, vadí to jim a někdy naštěstí i jejich případným příštím voličům), starost o to, aby z podniku odcházely vhodně stylizované a dobře upravené písemnosti, už zdobí mnohé vedoucí pracovníky. Možná, že také nedostatečná péče o jazyk se bude častěji podílet na tom, že ti špatní se neprosadí, že nesrozumi-telné předpisy a zákony nikdo nebude respektovat. Odtud také pramení volání po přednáškách o jazykové kultuře a o rétorice.

S.Č. Jsi hlavním redaktorem časopisu Naše řeč. Jaký je podle Tebe vztah obou časopisů, Naší řeči a Češtiny doma a ve světě?

J.K. Byl bych nerad, kdyby v této dvojici se o Naší řeči mluvilo jako o časopise „akademičtějším", méně živém. I my voláme po příspěvcích aktuálních a poutavých, které jsou schopny zaujmout jazykovědce i laického čtenáře se zájmem o jazyk. V této souvislosti bych rád vyslovil své přesvědčení, že vysokoškolský učitel, který (pravidelně) nepublikuje, bývá i málo vhodným konzultantem diplomních prací a špatným autorem či inspirátorem jejich námětů. Myslím, že osobní bibliografie by měla být nutným předpokladem jmenovacích a habilitačních řízení i nejrůznějších obhajob, žádostí o granty, atestací jednotlivců a pracovišť apod. S počtem autorů a s možností vybrat příspěvky opravdu dobré nepochybně poroste i kvalita našich časopisů — a naopak. V době, kdy vzrůstají náklady na papír i na vydávání časopisů vůbec, by se nemělo stát, že se zoufale a na poslední chvíli shánějí příspěvky, i za cenu nižší kvality. Naše řeč má — zatím, naštěstí — rukopisů dost, totéž přeji i Češtině doma a ve světě a dalšímu z blízkých časopisů, Českému jazyku a literatuře. To, že okruh přispěvatelů do našich bohemistických periodik se rozšiřuje podle mého názoru nedostatečně a že je málo zajímavých příspěvků pro rubriku Naší řeči *Drobnosti*, mě znepokojuje. I kvůli perspektivě celé naší jazykovědné bohemistiky.

S.Č. Děkuji Ti za rozhovor a přeji Ti hodně pracovních i osobních úspěchů a hodně radosti z drobností i z naší bohemistiky vůbec.

Světla Čmejrková

Který, jenž, co a jak

V současné spisovné češtině jsou vztažná zájmena *který* a jenž v podstatě synonymní: *To je ten člověk, o kterém / o němž jsem ti vyprávěl.* Liší se ovšem stylisticky: zájmeno *který* je stylově neutrální, *jenž* se cítí jako knižní; téměř mrtvé je v přímých pádech. Možná náhrada tzv. absolutivními relativy *co* (event. *jak*) se hodnotí jako jev nespisovný (případy jako *To je ten člověk, co / jak jsem ti o něm vyprávěl.)*

Z historické jazykovědy víme, že mezi *který* a *jenž* byl výrazný funkční rozdíl, daný geneticky: *který* je od původu zájmeno tázací, *jenž* ukazovací. V tom tkví i jejich někdejší rozdílná funkce (J. Zubatý 1918, F. Trávníček 1958, J. Bauer 1960 a 1972). *Který* se pojilo se substantivem ve vedlejší větě a znamenalo „kterýkoli z dané množiny": *kterýž sě pacholík urodí, ať se viec k boji nehodí; a v kterýžkolvěk duom vendete, tu ostaňte* (Bauer 1972, s. 307). *Jenž* naproti tomu mělo funkci identifikační, ukazovalo k jedinečnému a určitému objektu: *a uzřěv on toho bratra, jenž mu chléb kradieše, i vecě jemu* (Bauer 1960, s. 199); *v srbském jazyku jest země, jiež Charváty jest jmě* (Bauer 1972, s. 307).

Tento funkční rozdíl mezi *který* a *jenž* se časem ve spisovném jazyce setřel. Zůstaly z něj zbytky v příslovích typu *který kůň ovsa dobývá, nejméně ho jí* (tj. 'kterýkoli kůň

dobývající ovsa'), v lidových písních *(která žena muža bije, ta ať skončí v pekle)* nebo v záměrných archaismech typu *který rytíř nejvíce těch dřevcí polámal, toho slavili vítězem* (Jirásek). Starobylý typ vyjádření s *který* + substantivem ve vedlejší větě však dosud žije v středomoravských (hanáckých) nářečích: *keré chlab nebel na vojňe, ten za ňidz nestoji; keré kréčiř nemňel práco, choďil spravovat ceste; kerá ženská neroďila, ta vo tim prd vi; keró sklinko sem otevřela, ta bela skažená...* Daný typ souvětí je zachován i v jiných moravských a slezských nářečích. Z Balharovy práce (1974) uvádíme např. *na kereho ptaka zamjeřyl, šel g zemi.* Z Chloupkových dokladů (1971) sem patří např. *keré školáčki vichovál, s ťeh ešče fúrd neco je* aj. [15]

Základní příčina dochování této starobylé funkce zájmena *který* je jistě v tom, že nářečí nezná relativum *jenž*. Pro identifikaci objektů jako určitých se v moravských dialektech totiž užívá struktur s absolutním relativem *co / jak* ve vedlejší větě: *(a ten) chlap, co seďel na luško, bel muj švagr; jag ji šejo te šate, ta se bode take vdávad do Prošťijova.* Na zachování uvedených konstrukcí se zájmenem *který* se však zřejmě podílí i skutečnost, že v nářečí neexistují zájmena typu *kdokoli, kterýkoli.* Vlivem toho se pak v dialektu projevuje tendence odlišit a jazykově vyjadřovat rozdíl mezi významem „kterýkoli prvek z dané množiny" a významem „jeden určitý, jedinečný prvek z dané množiny": *která ženská neroďila, ta vo tim prd vi* × *ženská, co / jak sem de, je má sestra.* V druhém případě není sice nemožné ani vyjádření se zájmenem *který*, avšak naznačený funkční rozdíl je výrazný, zřetelný.

Spisovný jazyk nemá v důsledku funkčního splynutí *který* a *jenž* vlastně možnost oba významy odlišit, a proto (jak ukázal už K. Svoboda, 1972) i do něho proniká absolutivní relativum *co: chlap, který / jenž nemá kvalifikaci, nemůže takovou funkci zastávat* × *chlap, co tu byl včera, přišel dnes zase.* Uvážíme-li významový rozdíl, který tu lze s pomocí zájmena co vyjadřovat, měl by podle našeho názoru tento vývoj vést k tomu, abychom neshodné *co* uznali za spisovné (a nebo alespoň za hovorové) vztažné zájmeno. [16]

Milena Šipková

Literatura

Balhar, J.: Skladba lašských nářečí. Praha 1974

Bauer, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960; týž: Syntactica slavica. Brno 1972

Grepl, M. — Karlík, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1989

Chloupek, J.: Aspekty dialektu. Brno 1971

Lamprecht, A. — Šlosar, D. — Bauer, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha 1986

Svoboda, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha 1972

Šipková, M.: Stavba věty v mluvených projevech. Syntax hanáckých nářečí. Jinočany 1993

Trávníček, F.: Historická mluvnice česká 3. Skladba. Praha 1958

Zubatý, J.: Jenž, který, kdo, co. NŘ 2, 1918, s. 37-44

---

[15] **Typ žije i v Čechách: *Přeber to, a kerej brambor bude měkej, tak ho vyhoď.***

[16] **Už se stalo: viz MČ 2, s. 96, a SSČ², s. 44, význam 3: vzt. (neskl. a neshodné) hovor. *ten, co se mi líbí; ten dům, co tam hořelo***

8

MANIPULATIVNÍ KOMUNIKACE

Název této lekce možná leckterého čtenáře překvapil. Právem. Manipulativní komunikace jistě není komunikací pozitivní, i když zpravidla probíhá bezkonfliktně a dokonce ani nemusí vést hned ke zhoršení mezilidských vztahů. V tom je právě její záludnost. V kursu pozitivní komunikace má své místo z důvodů nikoli návodných, ale informativních a sebeobranných. Abychom mohli pokusům o manipulaci čelit, musíme je nejprve umět rozpoznat.

Kdy se stáváme nejčastěji objekty manipulativní komunikace? Především jako diváci, posluchači a čtenáři masových médií: televize, rozhlasových stanic, novin, časopisů.

Kdo se stává nejsnáze objektem manipulace? Člověk nezkušený a důvěřivý.

Nejvýraznější — a řekněme přímo nejagresívnější — je působení reklamy.

- *Chcete pro své dítě to nejlepší? Dopřejte mu plenky A, dětské mýdlo B, instantní kaši C, obohacenou vitamíny a minerály.*

Vše doplněno barevnými obrázky šťastných a spokojených dětí.

V čem spočívá v tomto případě manipulace s divákem či se čtenářem? To nejlepší chce pro své dítě samozřejmě každý rodič. I když nemá právě v úmyslu rozšiřovat sortiment obvyklých nákupů, sugestivně položená otázka mnohého zarazí, v nejedné matce zahlodá myšlenka, jestli své dítě o něco důležitého neochuzuje, jestli by přece jen ty nabízené plenky, mýdlo či kaši neměla aspoň zkusit. Právě to je cílem reklamy.

Reklama uvádí přednosti zboží vždy od jednoho výrobce či z jednoho obchodu, neposkytuje adresátovi možnost objektivního porovnání s jinými výrobky, a tím vlastně možnosti jeho rozhodování omezuje. Prostředky, jak toho dosáhnout, jsou v reklamě velmi propracované a existuje o nich bohatá literatura.

Široké možnosti pro manipulaci s míněním čtenářů či diváků poskytuje také publicistika; zejména komentáře (politické, sportovní i jiné) vyjadřují nejen stanovisko komentátora či listu, ale často podávají návod, jak komentované události chápat. Méně prozkoumaná je z tohoto hlediska oblast módy. Módní rubriky v „ženských" časopisech informují o tom, co se nosí nebo bude nosit v nadcházející sezóně, informaci však často spojují s hodnocením, které čtenářky právem chápou jako doporučení.

- *Vatovaná bunda je pohodlná, ale vaše přednosti dokonale ukrývá. Elegantní budete jedině v plášti.*

- Letošní léto je ve znamení bílé. Ať si pořídíte bílé sako, sukni či šortky nebo to všechno dohromady, nebudete litovat.

- Proč nezkusit dlouhou pletenou sukni s vestou? A nedoplnit komplet módními botkami? Podívejte se, jak to naší manekýnce sluší.

Módní rubriky tak formují postoje čtenářek k oblečení (a prostřednictvím oblečení často i k životnímu stylu), radí jim, co mají nosit, co se jim má líbit, co je žádoucí. A čtenářky se rády dávají poučit a ovlivnit.

V jedné z úvodních lekcí pozitivní komunikace jsme si řekli, že obecně je cílem mluvčího či pisatele zapůsobit na vědomí adresáta, něco v jeho vědomí změnit. Cílem manipulativní komunikace je **přimět adresáta, aby vykonal něco, co by sám od sebe neudělal, aby zaujal postoj, který by jinak nezaujal.** Kdybychom však zůstali jen u tohoto vymezení, museli bychom konstatovat, že manipulativní je značná část pedagogické komunikace a výchovného působení vůbec: většina dětí si neuklízí po sobě hračky z vlastní potřeby, ani se neučí zeměpisným názvům, kvadratickým rovnicím či vyjmenovaným slovům z vlastního zájmu.

Abychom komunikaci nazvali manipulativní, musí mít ještě jeden rys: změna ve vědomí adresáta je **ku prospěchu produktora,** zatímco zájem o prospěch adresáta je pouze předstíraný. Nejzřetelnějším příkladem je opět reklama: cílem zadavatele reklamy je, aby si adresát koupil nabízený výrobek. Manipulativní komunikace však může mít i cíle dlouhodobější a méně průhledné. Cílem politického komentáře je postupná modifikace (nebo také upevňování) politických postojů čtenářů, cílem autorů módních rubrik je modifikace [17] názorů čtenářek na oblečení. Naproti tomu školní komunikace má vést především k (budoucímu) prospěchu adresátů a není tedy komunikací manipulativní. [18]

S více či méně úspěšnými pokusy o manipulaci se setkáváme nejen jako adresáti masových médií, ale i v každodenním hovoru. Právě zde má často dlouhodobé cíle: slouží k vytváření, upevňování či změně postojů adresáta, ale také k získání či udržení převahy nad ním. Zkušený manipulátor ví dobře, že nejdůležitější je získat důvěru svého komunikačního partnera; ovlivňovat se necháme pouze od toho, komu důvěřujeme, nebo od toho, kdo nám imponuje. Osvědčenými prostředky získávání důvěry je zájem o osobu adresáta, dotazy na rodinu, starosti, zdraví, dostatek pochopení pro jeho těžkosti, drobná pomoc. Samozřejmě ne každá hodná sousedka, pozorná kolegyně či chápavý šéf skrývají ještě nějaké další cíle. O manipulaci mluvíme až tehdy, když se o nás taková osoba příliš stará, chce být o všem informována, ovlivňuje naše rozhodování, neverbálními prostředky dává najevo svoji převahu, a zejména nese-li s nelibostí (třeba i pečlivě skrývanou), jestliže na její péči nereflektujeme a jednáme nezávisle.

---

[17] totiž 'změna' — ale lze vyrozumět i hru s kontextovým významem 'zmódnění'

[18] K úvaze: a) Cílem popularizační jazykovědné publicistiky, všelikých těch koutků, zákampí, ba celých časopisů včetně ČDS je...; b) Je komunikace ve škole taková, jaká má být?

Jak manipulativní komunikaci čelit? Univerzální recept patrně neexistuje, protože i manipulativní komunikace má bezpočet variant. Důležité je umět si uvědomit, kdy se stáváme nebo kdy bychom se příště zase mohli stát objektem manipulace. Pro působení reklamy a masových médií vůbec to zpravidla stačí. Obtížnější jsou osobní rozhovory, osobní jednání. V některých situacích je vhodnou obranou komunikace asertivní, některé partnery odradí od pokusů o manipulaci pasívní rezistence, jiné naopak naše vlastní nezávislá aktivita, převzetí iniciativy v rozhovoru. A nzapomínejme ani na takové situace, kdy se od osoby, které důvěřujeme, necháme ovlivnit rádi a jako manipulaci to nepociťujeme.

Hranice manipulativní komunikace je vágní, nezřetelná. Poučení o jejích prostředcích by nemělo vést k tomu, že se budeme snažit pokusy o manipulaci aktivně vyhledávat a „odhalovat". Snadno by se nám mohlo stát, že bychom za přípravu k pozdější manipulaci považovali jakoukoli laskavost, za manipulaci každou radu, informaci, doporučení či argument. Např. argumentace je sice osvědčeným prostředkem manipulace, zejména jsou-li vybrány „vhodné" argumenty a potlačeny „nevhodné", rozhodující však jsou, jak jsme řekli, aktuální či dlouhodobé cíle jednoho z účastníků komunikace. A ty není vždycky snadné rozpoznat.

Iva Nebeská

Titulková xenofobie

Lidové noviny se ústy D. Třeštíka (LidN 4. 4. 1995) chápou jako demokratický orgán, který „denně každou stránkou dokazuje, že mu (...) není nic vzdálenějšího než nacionalismus" — a my můžeme připojit : a projevy rasové nesnášenlivosti. To je jistě pravda. Ale jak už to bývá, co je absolutní, není neabsolutní. Stačí se podívat do černé kroniky Lidových novin a jednoznačnost tohoto soudu bude poněkud otřesena. Abychom však byli spravedliví, týká se totéž např. i Mladé fronty DNES. (Bulvární noviny nechávám docela stranou.)

Černá kronika se v Lidových novinách a v Mladé frontě DNES skrývá pod různými jmény: Z DOMOVA, KRIMINALITA, BEZPEČNOST, SERVIS. Myslím, že nadmíru výstižné je právě označení SERVIS. Opravdu: u zpráv, které mají charakter černé kroniky, nejde o informování čtenáře, ale o obsloužení iracionálních komponentů jeho osobnosti. To je vidět na tom, že zprávy o brutálních vraždách, znásilněních, zneužívání dětí a rómských kapsářích expandují zvláště v bulvárních plátcích regionálního i celorepublikového dosahu.

Je vůbec s podivem, že solidní deníky typu MFD či LidN tuto rubriku už dávno nezrušily, nebo spíše že k ní nalezly cestu. A když už na ní trvají, že uvádějí plná jména obětí i jména zatím jen podezřelých, že neváhají uvádět „pikantní detaily" z aktů násilí proti ženám a tak podobně.

Avšak černé kroniky nevyznačuje jen přímo podezřelý smysl pro detail, ale také svérazný způsob zobecnění, zvláště v titulcích: *Dva Rumuni chtěli ilegálně do ČR* (LidN 5. 4. 1995), *Po čtyřech letech vazby stanuli Jugoslávci konečně před soudem* (MFD 20. 3. 1995), *Bulhaři se chtěli dostat do Rakouska* (MFD 25. 3. 1995), *Kazachstánec se vyboural* (MFD 10. 1. 1995), *Číňana podezřelého z vraždy svého krajana zatkla policie* (MFD 21. 3. 1995), *Obchodníci prohrávají boj s Vietnamci* (MFD 9. 12. 1994), *Vietnamský stánkař na burze nabízel falešná značková trička* (MFD 10. 3. 1995), *Za vraždu Němce čtyři roky* (LidN 30. 3. 1995), *Syrského studenta ...* (MFD 2. 3. 1995), *Rumunskou Romku ...* (LidN 7. 3. 1995), *Romové poštvali na skina vlčáka* (MFD 25. 3. 1995), *Ozbrojení mladíci zaútočili na romské kapsáře* (MFD 9. 3. 1995), *Skini zranili mladého Roma* (LidN 24. 1. 1995), *Plzeňští skini opět útočili na Romy* (MFD 14. 3. 1995), *Romská rodina „vybydlela" dům* (LidN 8. 4. 1995) atd. atd.

O co tu jde? Jde o to, že se do „černé kroniky" zavádí způsob členění informace o světě, který se řídí přednostně kritériem národnosti, někdy dokonce rasové příslušnosti zúčastněných osob. To je v kontextu těchto rubrik příznakový způsob, který k informaci o světě přidává i příslušnou interpretaci a hodnocení světa. Kdyby se totiž titulky v rubrice KRIMINALITA, BEZPEČNOST řídily pouze snahou informovat a orientovat čtenáře, předpokládalo by to užívání titulků s takovými zobecňujícími výrazy, které spadají do sémantického pole „kriminality" či „bezpečnosti" jako např. *přepadení, loupež, havárie* etc. Tak je tomu například v titulku *Přepadení u dálnice* (LidN 4. 4. 1995), kde obětí je sice občan SRN (pachatel je zatím neznámý), ale kde se národnostní kritérium nestává dominantou sdělení, jako by tomu bylo v případě, kdyby do titulku proniklo: *Němec obětí přepadení.*

Nerad bych byl špatně pochopen v jedné věci. Vůbec nejde o to, že by se označení národa, národnosti nebo rasy nemohlo objevit v titulku. Např. v politických zprávách v rubrice ZE SVĚTA je to na místě. Zprávy v této rubrice si geograficko-nacionální klíč třídění zpráv prostě žádají, je pro ně naprosto přirozený a je pro čtenáře asi nejpřehlednější.

„Přehledný" je tento klíč ovšem i v černé kronice. Avšak přehledný v jiném slova smyslu. Takové titulky totiž informace o hrozivě narůstající vlně zločinnosti uchopují a člení nikoli podle typu zločinnosti či výše trestu, ale dle národnosti zločinců či obětí a v tomto smyslu nezřídka i s ohledem na naše předsudky. A tak je v takovýchto titulcích slouženo naší potřebě mít před sebou jasný a interpretovatelný svět. Ovšem jasný ve smyslu našich očekávání, kdo a proč je nejvíce a nejčastěji zločinný. A tak, jakkoli je téma kriminality neradostné, může nás „uklidnit", že se s jistotou ocitáme ve známém a „bezpečném" světě našich očekávání a předsudků.

Jak ukazují příklady, postoje vůči příslušníkům jiných etnik se zde ventilují v celé své šíři. Skoro by se chtělo říci, že pohled do černé kroniky vydá za všechny průzkumy veřejného mínění na téma rasové a národnostní nesnášenlivosti. Problém je však nikoli v tom, že tyto předsudky se v titulcích ukazují, ale že se jimi pěstují.

Marek Nekula

Dva sborníky

Umělecký literární text je, jak je dobře známo, polem, na němž se střetají zájmy lingvistiky a zájmy věd o literatuře. Česká jazykověda se těmto druhům textů intenzívně věnuje nejméně půlstoletí, také samozřejmě v současnosti. Úhel pohledu lingvistiky se přitom postupně rozšiřuje, v centru zájmu nejsou dnes zdaleka jen jazykové prostředky v tom kterém literárním díle užité: směřuje se daleko za jejich hranice, ke stylu literárního díla jako celku, k jeho smyslu. V tomto ohledu se cíle ligvistiky a cíle literární vědy sbližují, prostupují.

Dokladem takového přístupu (u nás v současnosti rozvíjeného např. K. Hausenblasem, M. Červenkou aj.) jsou i dva sborníky ze dvou konferencí pořádaných Vysokou školou pedagogickou v Hradci Králové. Sborník Prameny díla, dílo pramenem *(1994, Hradec Králové, 222s.) obsahuje materiály z konference o Boženě Němcové (Hradec Králové 1992), sborník* Hlavní téma: Psychologická próza *(1994, Hradec Králové, 204s.) přináší příspěvky přednesené na Laboratoři psychologické prózy (Hradec Králové 1993).*

Příspěvky ve sborníku věnovaném Boženě Němcové pokrývají široké pole otázek: jsou tu zařazeny např. studie o biografii autorčině i o biografii předloh jejích literárních postav, o široce vymezovaném a různě chápaném kontextu její tvorby, studie zaměřené na jazykovou, stylovou, motivickou a tematickou stavbu jejích textů, studie žánroslovné (zvl. o pohádkách). V pozadí všech příspěvků pak stojí (ne vždy explicitně vyslovovaná) otázka po významu osobnosti a tvorby Němcové v kontextu české kultury. Částečně sborník tuto otázku a s ní spjaté otázky dílčí zodpovídá, zároveň ale klade otázky nové a dokládá tak, že o životě a díle B. Němcové nebylo zdaleka řečeno vše.

Vše nebylo řečeno ani o psychologické próze: studie obsažené ve druhém sborníku na to poukazují více než dostatečně. Vedle obecných témat probírají — z různých úhlů pohledu a různými způsoby — zvl. osudy, tvorbu a texty E. Hostovského a J. Havlíčka; jednotlivé příspěvky jsou pak věnovány spisovatelům dalším (např. Olbracht, Vachek, K. Čapek, Fuks, Hodrová).

Oba sborníky spojuje aktuálnost tematiky, překračování hranic jednotlivých vědních disciplín směrem k vědním disciplínám jiným, přesahy od díla jediného tvůrce k obecným otázkám uměleckého tvorby a uměleckého textu.

-am-

Nizozemská učebnice češtiny

Je potěšitelné, že téměř v každém čísle ČDS můžeme informovat o tom, že u nás nebo v zahraničí spatřila světlo světa nová učebnice češtiny. Ovšem, ne všechny novinky znamenají pokrok, ale sám fakt, že k výuce naší mateřštiny se dnes přistupuje různými způsoby a z různých stran a že učitel není odkázán na jednu dvě dostupné publikace, je jistě prospěšný.

Nizozemská učebnice *Tsjechisch voor beginners* Magdy van Duijkeren-Hrabové (Universiteit van Amsterdam; 1. vydání 1989) stojí za zmínku už proto, že její autorka do

ní pečlivě a zručně vtělila své letité zkušenosti s výukou češtiny. Text má sice některé charakteristiky (např. zvýšený zřetel ke komunikativnosti, k reáliím a ke každodenním skutečnostem dané jazykové oblasti), které se shodují s moderními učebnicemi angličtiny, francouzštiny a dalších jazyků; současně si však — zejména vzhledem k výrazně vyšší gramatické zátěži při výuce češtiny — zachovává i přehlednost a střízlivost a uváženou dávku tradičnosti. Sám fakt, že učebnice nedávno vyšla již ve čtvrtém, přepracovaném a aktualizovaném vydání, ostatně naznačuje, že rozhodně nepatří k učebním textům, které byly napsány z jedné vody načisto u zeleného stolu, v opojení tou či onou metodou ve výuce cizích jazyků.

Text učebnice je rozdělen do tří sešitů určených k souběžnému užívání. První z nich obsahuje jazyková (především ovšem gramatická) poučení s řadou přehledných tabulek a omezeným počtem cvičení, která zde spíše než ke skutečnému procvičování slouží k ilustraci a konkretizaci výkladu o příslušném jazykovém jevu. Cvičení — tradiční i netradiční, gramatická i lexikální — jsou vlastní náplní druhého sešitu; třetí sešit má zaměření konverzační, resp. komunikační: uvádí a procvičuje promluvy obvyklé v různých situacích a současně přibližuje studentům řadu českých reálií (jsou zde přetištěny mj. části, resp. ukázky jízdních řádů, kalendáře, jídelního lístku, orientačních tabulí pražského metra aj.). Vazba mezi uvedenou trojicí sešitů je organická a dostatečně pevná (jsou mj. svázány řadou odkazů), současně je však volnější, než kdyby byly všechny texty soustředěny do jediné knihy a rozděleny do lekcí. Výhody takového uspořádání se projevují zejména v „konverzačním" sešitě, jehož texty jsou velmi přirozené (jsou — na rozdíl od tradičních jednolitých učebnicových textů členěných do lekcí — výrazněji osvobozeny od břemena právě probírané gramatiky). Jako rys hodný pozornosti zaznamenáváme, že vedle spisovných podob a tvarů autorka v poznámkách uvádí i nejběžnější podoby a tvary obecně české a „moravské" (např. typ *mé malé auta).*

Vul het kruiswoordraadsel in.

1. hoofdstad van de Tsjechische republiek
2. graag (door een man gezegd)
3. bedankt
4. thee
5. koffie
6. graag (door een vrouw gezegd)
7. liever
8. suiker
9. bier

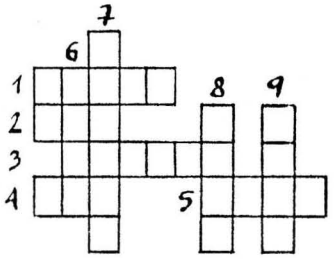

Učebnice *Tsjechisch vor beginers* je psána nizozemsky a jako taková by u nás zřejmě našla jen omezené uplatnění. Vzhledem ke své soustavnosti a dalším sympatickým rysům však bez pochyb spolehlivě plní funkci učebního textu na Amsterdamské univerzitě.

Karel Kučera

Puristou, či jaristou?

Kde jsou ty čacké doby, kdy proti četě dobře zabydlených puristů stály nejméně dvě roty bohemistů a spisovatelů, kteří utloukali staromilné „čističe naší mateřštiny" zdrcujícími argumenty! Na puristech nezůstal chlup suchý. Také patřím k těm, kteří si uvědomují škodlivost

většiny puristických zásahů a kteří uznávají mj. to, že o „správnosti" nějakého výrazového prostředku rozhoduje zejména jeho potřeba, funkční opodstatnění, nikoli rasově čistý (tj. neněmecký) původ. Nicméně musím přiznat, že se některým takovým slovům vyhýbám, a to navzdory zjištění, že nejeden takový výraz není germanismem, ale středoevropeismem. Pořád tedy ještě neříkám, nepíši, ba dokonce v cizích textech opravuji (ač bych vlastně neměl) a sice, odviset od čeho, jedná se o něco *atd. a dávám přednost „ryzímu"* a to, záviset na něčem, jde o něco. *Přesto o sobě prohlašuji, že* ***nejsem*** *jazykovým puristou. Nenašel by se však na purismu ani jeden klad?*

Purismus má myslím nemalou zásluhu na tom, že u mnohých našich spoluobčanů, kteří prošli výukou u někdejších puristicky orientovaných učitelů a profesorů, puristické myšlení dožívá a projevuje se mj. hlubším zájmem o mateřský jazyk a snahou o kultivované vyjadřování. Zejména tito naši spoluobčané si kupují bohemistické příručky (Pravidla českého pravopisu, mluvnice češtiny, slovníky českého jazyka), právě oni sledují — často s obavami — kodifikační zásahy našich odborníků do češtiny a zrovna oni se hledí dobrat pravdy o dnešní jazykové správnosti četbou jazykových zákampí, zrcátek, koutků a telefonickými dotazy v jazykových poradnách. (Neříkám ovšem, že jsou to jenom ti „zakuklení" puristé.)

Rád konstatuji, že oni nepřímí odchovanci puristů se už dnes nebojí každého slova cizího původu a že nechtějí mermomocí nahradit např. výrazy víkend, rekreace, televizor *různými domácími konstrukty. Každému tedy, co mu patří: i purismus měl své klady.*

Abych však pravdu řekl, k puristům přece jen patřím. Moje rodina se totiž rozpadla do frakcí podle toho, zda k umývání nádobí potřebuje chemické prostředky, popř. jakých saponátů k této vyhledávané a zajímavé domácí práci užívá. Tak můj zeť je jarista (nemůže být bez Jaru), já musím mít k umývání Pur, manželka, majíc k dispozici tekoucí teplou vodu, je proti znečišťování našich vodních toků a chemii odmítá, je tedy „antichemistkou". Nejmladší člen naší rodiny by nádobí neumýval vůbec, hlásí se k „alavantistům". Ke které frakci patříte vy?

Jan Balhar

Bohatě zastoupené a nápadné *-(i)zmy* v následujícím článku ponecháváme, protože jsou v souhlasu s názory, jež (a jichž se) autor zastává. V ostatních příspěvcích tiskneme *-(i)smy* (a *kursy*), jak to zase odpovídá našemu pojetí.

Co považují lidé za gramatickou chybu?
I. část

Otázka vyjádřená nadpisem je nebezpečná. Řeknu-li, že *lidé* považují za chybu dejme tomu varianty *přibyde, ubyde, zbyde* aj. k etymologicky zdůvodněným tvarům *přibude* atd., musím hned odpovědět na otázku, co rozumím pod pojmem *lidé.* Chápu pod tím celý národní kolektiv, jehož mateřským jazykem je čeština, či jen větší nebo menší skupinu lidí, od nichž mám potřebné informace? Prohlásím-li, že všichni lidé u nás odmítají podobu *přeci* a za jedině spisovnou považují tvar *přece,* který vznikl z předložkového pádu *před se,*

předstírám, že znám názor všech Čechů. To je ovšem nesmysl a seberozsáhlejší a sebedůkladnější anketa mě neopravňuje k tomu, abych takový opovážlivý soud vyslovil.

Tedy pozor na argumentaci, která operuje takovými zobecněními. Zmiňuji se o tom hned na začátku, abych pranýřoval lehkovážnost, s jakou se „strážci jazykové správnosti" (nebo také „jazykové čistoty", pojaté ještě puristicky) dovolávají obecného souhlasu. Něco se jim řekněme v řeči politiků nelíbí (např. náhlé rozšíření adjektiva *smysluplný*), a místo aby se ke své antipatii přiznali, začnou svůj názor prosazovat v 1. osobě množného čísla: My čeští občané neradi slyšíme přídavné jméno *smysluplný* a žádáme vás jazykovědce, abyste proti tomuto podezřelému slovu (zkušenější „ochránce čistoty jazyka" mu dá nálepku germanizmu) vystoupili. A následuje pádný argument: Nejen já, i jiní lidé se nad *smysluplností* pozastavují. Jenže „strážci jazykové správnosti" se obyčejně nenamáhají, aby se svých spoluobčanů na názor zeptali. Bez mandátu vystupují jejich jménem.

Kdo jsou moji *lidé*, kteří vyslovují soudy o spisovné češtině nebo jejích jednotlivých prostředcích? Jsou to čtenáři Lidových novin, kteří sledují rubriku Jazykové zákampí. Vzhledem k tomu, že největší část jazykových sloupků publikovaných v této rubrice od 4. čísla ilegálních Lidových novin z r. 1988 do dnešní doby pochází ode mne (je jich více než 250), stávám se adresátem čtenářských dopisů. Do září 1995 jsem dostal od chvíle, kdy se Lidové noviny opět zařadily mezi naše deníky, přesně 928 dopisů. Domnívám se, že je to slušný soubor textů, který mě opravňuje k tomu, abych mluvil o názorech *našich lidí*. Samozřejmě to není národ, jsou to názory asi osmi set pisatelů (rozdíl mezi počtem dopisů a počtem pisatelů je způsoben tím, že mi někteří napsali dvakrát, nebo víckrát).

Na velkou většinu dopisů odpovídám, i když někdy s větším nebo menším zpožděním. Bez odpovědi nechávám jen dopisy, které schvalují mé názory na ten nebo onen jazykový jev a které doplňují mou argumentaci. Asi ze dvou třetin mi píší čtenáři z Čech, z jedné třetiny z Moravy a Slezska a nechybějí ani hlasy čtenářů odebírajících Lidové noviny v zahraničí. Dopisy jsou z velké části vlídné, třebaže se zvláště starší pisatelé, kteří se rozpomínají na své často puristicky zaměřené učitele, nemohou smířit s mým „jazykovým liberalizmem". Představují si často spisovnou normu jako soubor příkazů a zákazů a vadí jim připouštění dublet. Zrovna minulý týden mi přišel dopis, který mi vytýkal shovívavý postoj k dubletám *sedění* a *sezení*. Češtinář pisatelky dopisu se prý snad nad tím obrací v hrobě. Nu, snad mohu upokojit pisatelku odpovědí, že také já, opíraje se o historii jazyka, dávám přednost *sedění*. Nemůžu však odsoudit variantu *sezení*, protože ji běžně užívají i mluvčí v kultivovaných projevech. Život jazyka nemůžeme sevřít do přísných regulí, to bychom zabránili jeho dalšímu vývoji.

Odpovídám i na dopisy nevlídné (asi 7 %). Jsou-li psány slušně, podrobněji své názory vysvětluji; volí-li však pisatel urážlivý tón, pokouším se dát mu malou lekci ze slušnosti. Všichni tento netolerantní typ samozvaných „strážců spisovného jazyka" známe. Aniž znají historii jazyka, vyslovují suverénně soudy, jak by spisovná čeština měla vypadat. Většinou se ani nenamáhají nahlédnout do Slovníku spisovné češtiny, do Pravidel českého pravopisu

nebo do některé současné mluvnice[19]. A už vůbec nezvažují, zdali je nový výrazový prostředek češtině prospěšnější. Nelíbí se jim např. slovesa *zprovoznit* (nový úsek dálnice), *zprůjezdnit* (silnici), *zprůtočnit* (kanál), a hned z toho vyvozují úpadek současné češtiny a sesílají hromy a blesky na hlavu těch, kteří tyto neologizmy užívají. Že se odborné, administrativně-právní a ekonomické vyjadřování bez takových univerbizovaných prostředků těžko obejde, to neberou na vědomí. Většina těchto „obránců jazyka" je proti jakýmkoli neologizmům, jako by se čeština neměla dál vyvíjet.

Nuže, co se čtenářům Lidových novin, kteří sáhli po peru a napsali své připomínky k rubrice Jazykové zákampí, nejvíc nelíbí? V oblasti **spisovné výslovnosti** (ortoepie) se opakují stížnosti na nezřetelnou výslovnost rozhlasových a televizních hlasatelů a na nedostatečné členění promluvy. Moravští a slezští pisatelé se zlobí nad posunutou výslovností samohlásek *i* a *e* u pražských spíkrů, slyší prý skoro *řašet* místo *řešit*. Celá desítka dopisů se zabývá přízvukem na původních jednoslabičných předložkách: hlasatelé a vůbec řečníci nedodržují pravidlo o tom, že přízvuk na sebe strhuje předložka (místo **na** *dálnici* se vyslovuje *na* **dál***nici)*. Víme, že je to složitější (závisí na rozsahu slova a na jeho zdůraznění), ale kritici rozhlasových a televizních promluv mají pravdu: často se v přízvukování předložkových výrazů chybuje.

Desítky pisatelů protestují proti nadměrnému užívání cizích slov a proti chybné výslovnosti jednotlivých cizích výpůjček. Bohužel musíme potvrdit oprávněnost nářků nad jejich výslovností *(išias* místo *ischias, degret* místo *dekret, perzonální* místo *personální)*. Asi dvacet pisatelů odsuzuje „vulgární" výslovnost slov jako *diskuze, rezort, renezance, režizér* a jiná. Jak je známo, Pravidla českého pravopisu z roku 1993 přiznala této výslovnosti a také odpovídající pravopisné podobě domovské právo ve spisovné češtině.[20] Starší uživatelé spisovného jazyka tuto změnu nepřijali; já sám jsem na rozpacích, zdali jsme měli spisovnou normu pro tyto podoby otvírat. Uvážíme-li však, že se v jazyce některé výpůjčky s výslovností *-z-* proti původnímu *-s-* ustálily *(fazona, bazén, filozofie)*, sotva můžeme mít zavedení dublet do spisovného jazyka autorům pravidel za zlé. Pisatelé dopisů pranýřují nesprávnou výslovnost anglicizmů: *šnekbar* místo *sneckbar* (psáno *snack-bar), sekondhand* místo *sekntbend* (psáno *second hand), lízink* m. *lísink* (psáno *leasing)* aj. Některým se nelíbí ani výslovnost *grep, gem* místo *grejp, gejm* (psáno *grape, game),* ale asi bychom na anglické výslovnosti neměli trvat, protože *-ej-* se stalo příznakem obecné češtiny (proto se např. původní *prej* změnilo v *prý)*.

Řada dopisů zaujímá záporné stanovisko k úpravě **pravopisu** z r. 1993. Pisatelům se zvlášť nelíbí, že se u mnoha výpůjček odstranily pravopisné dublety (nejčastěji zaznívají

---

[19] Poznamenejme, že ti, kdo se chtějí ve jmenovaných příručkách poučit, to taky nemají lehké. Od příručky k příručce přibývá bodů, v nichž není shoda, a máme i příručky, jejichž základní text platí jen omezeně. K Pravidlům z r. 1993 byl v létě 1994 vydán Dodatek. Dostaly jej školy, byl otištěn v denním tisku a v našem časopisu (1/95, s. 68n.), je přikládán jako vložený lístek k dotiskům SSČ[2] a formou Pravopisné poznámky se objevil v Akademickém slovníku cizích slov, Praha 1995 (s. 8-9). — Nicméně autorův stesk nad oprávci, kteří se neobtěžují podívat nikam, sdílíme stejně jako každý, kdo kdy okusil poradenské praxe.

[20] Srov. předchozí poznámku. V Dodatku byl formulován konsenzus, že stylově neutrální jsou ve jmenovaných případech pouze podoby se *-s-: (diskuse, režisér* atd.). Podoby se *-z-* platí za nižší.

protesty proti pravopisné podobě slov *filozofie, prezident)* a že se u slov latinského původu na *-rs, -ls, -us* zavedl pravopis s koncovým *-z* podle výslovnosti v nepřímých pádech *(kurz, impulz, dispenz).* V obou případech však úprava pravopisu přináší zjednodušení a sbližuje pravopis s výslovností. Nepříznivě přijímají pisatelé změny v označování samohlásek u cizích slov (např. *balon, aspirin);* soudím, že zde pravopisná úprava zbytečně měnila dosavadní ortografické zvyklosti.

V deklinaci se pisatelé nejvíc zlobí nad pronikáním nominativu do pozice vokativu, a to zejména u příjmení ve spojení s vokativem *pane (pane Novák, pane Svoboda).* Měli bychom trvat na tom, aby se ve spisovném jazyce tvary vokativu zachovávaly. Několik pisatelů si stěžuje na to, že se do oficiálních projevů stále častěji dostávají analogické tvary v instrumentálu plurálu u maskulin a neuter *(s nájemníkama, před autama).* Proti jejich přijetí do spisovné normy mluví nejen tradice, ale i to, že tvary na *-ama* mají zřetelný odstín hovorový až obecněčeský.[21] V dopisech se projevuje i znepokojení nad konkurencí některých koncovek (zvláště v lokále singuláru *na hrobu // na hrobě).* Pisatelé se domáhají odstranění dublet, místo aby v nich viděli výhodné řešení, které respektuje kolísající úzus.

Nejvíc stížností je sneseno na skloňování číslovek. Pisatelé odmítají analogické tvary *třech, čtyřech* v genitivu (místo původních *tří, čtyř)* a velmi přísně posuzují případy, kdy mluvčí skloňují jen poslední složku složené číslovky (např. *otázka byla položena tisíc dvě stě dvaceti lidem).* Soudím, že bychom zbytečně zatěžovali užívání našeho jazyka, kdybychom na ohýbání všech složek číslovky trvali. Takřka pravidelně dostávám dopisy, v nichž čtenáři Lidových novin zaznamenávají z rozhlasových nebo televizních projevů a vypisují z denního tisku nesprávné tvary zájmena *jenž* (např. *příběh, jenž jsme zde vyprávěli; podnikatelé, jež riskují).* Jazykové povědomí zde selhává proto, že to jsou tvary silně knižní. Chápu, že se kodifikace sotva může vrátit k unifikovaným tvarům *jež* nebo *jenž,* které se u mnoha autorů ještě do 70. let minulého století vztahovaly v nominativu na všechny tři rody a obojí číslo.

V časování se opakují protesty proti užívání analogických tvarů *kryju — kryjou, kupuju — kupujou,* které byly při poslední úpravě kodifikace (SSČ[2]) povýšeny na prostředky spisovné — ovšem s hovorovým odstínem. Největší počet dopisů (17) nesouhlasí s dubletami ve 3. os. plurálu u typu *sází,* pisatelé zde vyžadují jen tvary na *-ejí.* Také forma *ví, poví* aj. pro 3. os. plur. (místo *vědí, povědí)* se považuje za hrubou odchylku od spisovné normy, tentokrát ve shodě s kodifikací. Z jistých slovesných tvarů pisatelé odmítají opisné futurum u těch sloves, která tvoří budoucí čas prefixem *po- (povedu, ponesu, poletím* aj.); přitom zapomínají, že se obou forem využívá k vyjadřování různých významových odstínů. Příkrými odsudky jsou stíhány analogické tvary 1. os. plur. kondicionálu na *-sme (řekli bysme),* i když náležitou podobu na *-bychom* pociťuje velká většina českých mluvčích jako knižní. A nejvíc nářků (celkem 19 dopisů) je nad přechodníky, a to jak nad jejich nesprávnými tvary, tak i nad jejich užíváním při rozdílných podmětech v řídící větě a v přechodníkové konstrukci (např. *vyslovujíc podporu kandidátovi, šlo jim o stranické cíle).* Vzhledem k tomu, že přechodníky mají knižní povahu, nemělo by asi smysl uvolňovat pravidla jejich užívání. Je však třeba žádat od školy, aby víc upeňovala znalost přechodníků v jazykovém povědomí žáků.

---

[21] **To platí dnes; *-ama* se najde jak v barokních textech vysokého stylu, tak v moravském folklóru.**

V **syntaxi** se největší pozornost čtenářů Lidových novin soustřeďuje na slovosled bohatěji rozvitého přívlastku (13 dopisů). Pisatelé zastávají dost zjednodušený postoj: považují totiž jakoukoli antepozici bohatěji rozvitého přívlastku za syntaktickou chybu. Takové svazování jazyka by však omezilo vyjadřovací možnosti autorů zejména složitějších textů. Pravdu však mají ti pisatelé, kteří odsuzují takovou antepozici, při níž se setkávají dvě předložky (např. *zasahovat do mezi soukromými podniky uzavřených dohod).* Pokud jde o vazby sloves, znepokojuje uživatele spisovného jazyka nejvíc akuzativ u sloves *zmínit* a *uvažovat něco.* Myslím, že bychom lpěním na vazbách *zmínit se o něčem* a *uvažovat o něčem* bránili jazyku v jeho přirozeném vývoji k akuzativnímu předmětu. Několik pisatelů si však všimlo šířící se vazby *uvažovat s něčím,* která asi vznikla kontaminací s vazbou *počítat s něčím.* Je třeba ji považovat za odchylku od spisovné normy. Dodejme ještě, že se u starších uživatelů spisovné češtiny udržuje odpor proti nahrazování předmětového genitivu akuzativem u sloves jako *užívat, nabývat, dobývat.* Bylo by chybné, kdybychom na knižních genitivních vazbách trvali.

Z jiných skladebných jevů se předmětem kritiky čtenářů stalo porušování shody subjektu s predikátem v těch případech, kdy je subjekt obsazen substantivem středního rodu v plurálu (např. *obchodní jednání se vedly).* V sedmi dopisech mi pisatelé vypsali několik desítek odchylek od normy. Neměli bychom zde uvažovat o změně v kodifikaci? Několik pisatelů se pozastavuje nad užíváním částice *i* místo *ani* ve větách se záporným přísudkem (např. *přívalu vody neodolaly i zpevněné hráze).* Částice *ani* je zde sice běžnější, ale já bych nepovažoval za chybu ani užití částice *i,* která má obecnější funkci. Podobně pisatelé protestují proti spojce *jak* po komparativu adjektiv a adverbií (např. *výhodnější jak dříve, déle jak rok);* ani v těchto případech nehrozí nedorozumění, ale spisovný jazyk by byl ochuzen, kdyby zmizel rozdíl mezi porovnáváním vlastností ve stupni stejném *(jak, jako)* × v různém *(než).*

Uživatelům spisovné češtiny neušlo, že pokračuje vytlačování předložky *v* předložku *na* (např. *na oddělení, na prodejně, na klubu).* Zvlášť se rozhořčili nad slovakizmy *na čele* (8 dopisů) a *na vině* (9 dopisů). Neznám však důvod, proč bychom nemohli říkat, že někdo jel *na čele pelotonu.* Ani vzjádření,že někdo je *na vině* místo že *je vinen,* neposuzoval bych tak přísně, jak to činí pisatelé. Vůbec si myslím, že by nás slovakizmy nemusely znepokojovat. Těch několik desítek slovenských prvků v našem jazyce se ztrácí proti desítkám tisíc slov, která slovenština převzala z češtiny a jen hláskově a tvarově adaptovala. Proto ani nechápu rozhořčení pisatelů nad vazbou *brát něco do úvahy,* čeština zde běžněji užívá starobylou vazbu *v úvahu,* ale ani vazba s předložkou *do* nevybočuje z českého skladebného systému. A když už jsme u slovakizmů, zmiňme se ještě o částici *až tak.* Hned 9 pisatelů ji považuje za prohřešek proti české skladbě (např. *rozhodnutí není až tak zlé).* Kdyby měli říct, co je na této částici nesprávné, přišli by asi do rozpaků. Ano, do repertoáru skutečných nebo domnělých slovakizmů patří ještě spojovací výraz *bez toho, aby* (chce ho vymýtit z češtiny 5 pisatelů). Máme prý se držet české spojky *aniž (by).* Proč? Výraz *bez toho,* není přece proti duchu češtiny a navíc je proti knižní spojce *aniž (by)* stylově neutrální. A tak bych neváhal udělit mu v češtině domovské právo.

U starších uživatelů češtiny trvá averze proti novým výrazům předložkové povahy. V dopisech se vyslovují proti výrazům jako *s ohledem* a *bez ohledu na něco, za účelem,*

v případě, na základě něčeho, za účelem, v případě, na základě něčeho aj. Starý purizmus se zřejmě uchytil v mysli některých lidí. Kdybychom dali na jejich soudy, zbavili bychom češtinu výrazových prostředků pro různé logické vztahy. Nevypuzovali bychom z jazyka germanizmy, jak to některým Čechům vtloukli do hlavy různé jazykové brusy, ale evropeizmy. Přeložme si citované předložky do evropských jazyků, a hned uvidíme, že zde mezi různými jazyky panuje shoda. Měla by čeština z tohoto společenství vystoupit? Nejvíc kritických poznámek je věnováno předložce *díky něčemu.* Už se sice neopakují výtky, že je to napodobenina němčiny, ale třináct dopisů odsuzuje její užívání se substantivy označujícími záporné jevy (např. *díky nedbalosti pracovníků vznikl oheň).* Asi mají pravdu, v předložce *díky* je ještě příliš živý lexikální význam slova *dík* a ten se dostává do rozporu se zdůvodňováním záporných jevů. Snad zde můžeme doporučit předložku *vinou něčeho.*

Zajímavé jsou i názory čtenářů Lidových novin na jevy slovotvorné a lexikální. Ale o tom až jindy.

Milan Jelínek

Čeština a počítače:

Wokna na východ

Grafické prostředí Windows, *důvěrně známé většině uživatelů osobních počítačů, se v českém uživatelském slangu označuje také jako* Vokna *(spočívá-li slang na základně obecné češtiny) nebo* Okna *(spočívá-li na základně jiné). Pozoruhodnou novinkou na tomto poli je psaná podoba* Wokna, *která se v poslední době objevuje v některých časopisech věnovaných výpočetní technice a softwaru. Je nepochybné, že pravopis* Wokna, *s počátečním* W *zrcadlícím grafiku anglického* Windows, *vznikl jako hříčka svého druhu, ale mladší autoři ho v současné době užívají i ve zcela neutrální platnosti. Jeden příklad za všechny: ve střízlivé recenzi softwarového produktu CD Office Companion, která vyšla v letošním zářijovém čísle Softwarových novin, najdeme podtitulek* Corel Planner — zápisník ve Woknech.

Dá se předpokládat, že zmíněné české slangové pojmenování (ať už ho vyslovujeme „okna" nebo „vokna" a píšeme Okna, Vokna *nebo* Wokna) *se dříve či později stáhne ze stránek časopisů zpět do mluvených projevů, tedy do oblasti, která je slangu vlastní. Zatím jsou však* Wokna *tady. Může se stát, že i tahle hříčka pootevře skulinu, kterou se směrem na východ, do moravských úvalů a niv snaží proniknout protetické* v?

Karel Kučera

Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku

Víme, co jsou to pomístní jména, anoikonyma? „Názvy neobydlených objektů, především terénních útvarů, pozemků, vod, komunikací a různých orientačních bodů." Takto věcně nás uvádí Jana Pleskalová ve svém *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (nakladatelství H+H, Jinočany 1992, 151 s.) do hájemství pomístních jmen, hájemství chráněného a opatrovaného (a hýčkaného) českou onomastikou a doposud jen málo zpřístupněného. Proto je třeba připomenout, že máme před sebou práci, která nám předkládá zatím nejúplnější popis a rozbor tvoření pomístních jmen. Činí tak na jejich reprezentativním souboru: uvažme jen, že materiálovým východiskem bylo na 38 000 pomístních jmen!

Autorka analyzuje utvářenost pomístních jmen na základě modelové teorie R. Šrámka (odrážející principy Dokulilových zásad tvoření slov), kterou rozšiřuje o zvláštnosti slovotvorby pomístních jmen. Je zřejmé, že vychází ze dvou fází pojmenovávacího postupu:

1. Podle motivů, které se při vzniku pomístního jména uplatňují, vyčleňuje autorka čtyři základní vztahové modely: polohu (*Konec*), druh (*Úhorky*), vlastnosti a znaky (*Černice*), posesivitu (*Beneška*). U víceslovných pomístních jmen se pak tyto základní modely dále kombinují a vznikají typy vícečlenné (a někdy vpravdě velmi dlouhé, např. *Švestková jáma u rožmberské vody*).

2. Rozebírají se různé slovotvorné postupy a prostředky. Jako nejvýznamnější se zde jeví odvozování (derivace) a tvoření dvouslovných a víceslovných útvarů. Postup kompoziční je zde záležitostí spíše okrajovou. (budiž řečeno, že ke škodě věci: jsou zajímavější *Potměchmaty*, ač spojené s nenechavci, či např. *Loučky*?)

Nebudeme prozrazovat, který z motivů je na Moravě nebo ve Slezsku nejužívanější, zda např. poloha nebo posesivita, ani kterému strukturnímu modelu dává zdejší jazykové povědomí přednost, neboť o tom všem se může zájemce dočíst přímo v knížce J. Pleskalové. Ale nejen o tom. Popis pomístních jmen nám autorka navíc promítá do jazykově zeměpisného obrazu. Ukazuje, jak jsou přírodní podmínky a typ osídlení spjaty s volbou slovotvorných motivů, typů a postupů, a dokládá svá zjištění na několika mapách. V závěru se dovídáme o zvláštnostech tvoření pomístních jmen v oblastech nově osídlených po roce 1945.

Touto šíří záběru v sobě J. Pleskalová nezapřela své souznění s českou dialektologickou školou (připomeňme, že je členkou autorského kolektivu Českého jazykového atlasu). Dialektologická praxe jí zde umožnila mnohé, především to, že dokonale zná nářeční materiál a orientuje se v něm. Jde o fakt zásadní povahy, uvědomíme-li si, že pomístní jména jsou nekodifikovaná (protože kodifikaci nepotřebují) a uchovávají i četné jevy nářeční. Z hláskoslovných jevů citujme *Hóvare, Krénica* (Krajnice), *Na Navrátilo*; tvarosloví náleží případy *Ve Skali, Prameně*, zvláštnosti slovotvorné v sobě skrývají výrazy *Na Chudárčeně, Šustkula, Lankašů rybník* atp. Pomístní jména uchovávají i staré výrazy, které se v slovní zásobě dialektů zachovaly jako obecná jména již jen ve zbytcích (*Grapa, Lazy, Bradla*).

Kniha Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku však nemusí být „jen" zdrojem poučení o tvoření zvláštní skupiny pojmenování. Potěší také při čtení kratochvilném: vždyť nebývali byste chtěli být při tom, když se pojmenovávaly *Radosti* a *Ráj*? A ruku na srdce: ani *Pardálov, Ostudy* a *Orinoko* nejsou k zahození. Ale u zrodu názvů *Vyplakajna, Rafanda*, případně *Mordovňa* bychom asi nutně být nemuseli. Ba i *Mřihlad* a *Zlomhlavu* bychom si patrně odpustili.

Co říci závěrem? Máme před sebou čtení velice zajímavé. V knize J. Pleskalové jsou pomístní jména představena, jak se říká, v celé své kráse: jak a proč jsou utvořena, jak a kde žijí a fungují. Zdůrazňujeme, že jde o naši první analýzu slovotvorných postupů u pomístních jmen, a tedy v české onomastice o zdařilý krok kupředu.

Stanislava Kloferová

Knížka pro brance

Za mého mládí se říkávalo, že modrá knížka nemá chybět v knihovně žádného inteligenta. Dnes má intelektuál také možnost náhradní služby — ale ať tak či onak, byli a jsou jedinci, kteří vojně neujdou. Brožurka, kterou doporučuji — především, ač nejen — jejich pozornosti, pochází ze sféry, v níž jsou někteří stejně doma, jako se jí jiní obloukem vyhýbají; pro jedny jako pro druhé se však text může stát odrazovým můstkem k úvahám, jak zůstat sám sebou v prostředí, kde zůstat sám sebou bývá někdy přímo po čertech těžké.

Knížku *Křesťan na vojně* napsal Bonaventura Štivar, OFMCap [22], a vydala ji v Olomouci r. 1994 Matice cyrilometodějská s.r.o. (I tak prozaický úkon jako registrace firmy dokáže zajímavě laškovat s významy, že?) Obsah:

> **1. Přijímač:** Bolí mě celý člověk • Myši a mladí zobáci • V náruči Boží • **2. U jednotky:** A ty si s námi nedáš? • Ty nekouříš? • A co děvčata? • Myši, vrabci a holubi, zkrátka bažanti • Citová závislost • Gumy, absíci a poddůstojníci • Společně s Pánem • V náručí církve • Apoštolát • Lenora je zlá nemoc • Spavá nemoc a otesánci • Staří psi, staré pasty, zkrátka mazáci

V tomto časopisu nás knížka zajímá po stránce jazykové. Budiž tedy řečeno, že některé názvy by zasloužily výmluvnější rozlišení a že v sousedství slangismů působí vznosnější názvy kapitol neorganicky. Ale jazyková poloha vlastního textu (odhlédnuto od moravismů a nečetných gramatických poklesků) je, řekl bych, zkombinována šťastně: má šanci oslovit, koho oslovit chce, a přitom nepostrádá vkus.

---

[22] *Ordo Fratrum Minorum Capucinorum* čili řád menších bratří — kapucínů. Zkratky řeholních kongregací viz např. Mundus orans 03/90 — dokumentační příloha (na rubu obálky); podrobnější poučení viz např. Luděk Jirásko, *Církevní řády a kongregace v zemích českých.* Klášter premonstrátů na Strahově, Praha 1991.

U některých novopečených starých se rychle začnou projevovat sklony k šikanování — a najednou začínají dělat to, o čem ještě před několika měsíci prohlašovali, že je to svinstvo a oni že to nikdy dělat nebudou. Nejhůř jsou na tom v tomto směru slabošské povahy, které se v prvním půlroce bály ozvat byť jen náznakem a dělaly přehorlivě vše (a ještě víc), jen aby se mazákům zalíbily. Pak si najednou snaží odreagovat (!) své komplexy méněcennosti na druhých. Dělá jim strašně dobře, když si mohou někoho poslat pro šumák, či (!) ho nechají vyčistit kanady apod. A jsou také jiní, kteří komplexy nemají, ale šikanují z pohodlnosti a lenosti — ti nejsou tak zlí a nebezpeční, ale než by se zvedli z postele...

Bylo by ostudné, kdybys také ty, bratře, začal ustupovat své lenosti, či z jiných důvodů začal ustupovat své lenosti, či z jiných důvodů začal šikanovat své bratry. Neříkej si nikdy: „Dnes výjimečně si nechám něco udělat" — neboť v tom můžeš najít zalíbení a za chvíli už to nebude výjimka, ale pravidlo. Nižší číslo tě k ničemu neopravňuje, není to žádná tvá zásluha — a hlavně — jsi jenom to, co jsi před Bohem, a nic víc. (...) Kdo nedělá rozdíly mezi lidmi ve svém srdci, ten je nedělá ani ve svém jednání. Kdo si však ve svém srdci začne myslet: „Já su přece stará pasta, co mě tu bude poučovat nějaká myška!", ten pak jistě nedokáže zachovat spravedlnost v jednání s druhými, o lásce ani nemluvím.

A tak, bratře, ať ti Pán žehná i při tvé službě, abys byl stále více podoben Tomu, který pro nás neváhal přijmout lidské tělo a zemřít na kříži. (závěr poslední kapitoly)

Co se týká češtinářů, mohou na knížce pochytit drobty současného vojenského slangu;[23] mohou je také — jako ostatně každý čtenář — konfrontovat s vlastní zkušeností. Co se týká obecnějšího užitku, lze knížku vzít blízké bytosti jako dárek na návštěvu u útvaru. Co se týká vojáků, snadno se jim vejde do některé z mnoha kapes uniformy (82 stran formátu 95 × 130 mm). A ač je z Moravy, dostane se i v Praze: já ji mám od sv. Salvátora u Karlova mostu, a kdyby tam už neležela volně k zakoupení, P. PhDr. Tomáš Halík jistě s ochotou sáhne do zásob nebo aspoň poradí.

Josef Šimandl

Stavba věty v hanáckých nářečích

Jistě se všichni shodneme na tom, že hanáčtina (odborně též nářečí středomoravská) patří k nejnápadnějším a současně i nejznámějším moravským dialektům. Starší čtenáři si dokonce možná hned vzpomenou na kdysi oblíbenou postavičku stréčka Křópala z Brôchovan, jehož popularita byla založena právě na tom, že k posluchačům z rozhlasu promlouval půvabnou hanáčtinou. A tak kdybychom i dnes dali průměrně vzdělanému Čechovi/Moravanovi za úkol „napodobit" hanácké nářečí, jistě by si vzpomněl aspoň na to, že hanáčtina se od ostatních nářečí a spisovné češtiny odlišuje po stránce hláskoslovné

[23] Odborně zpracovaný vojenský slang najdete v článku Petra Peňáze *Poznámky k češtině ve vojenském prostředí,* NŘ 1987, s. 131n., kde je uvedena i bibliografie prací starších, zejména Jiřího Nekvapila z konce let sedmdesátých.

tím, že má *é* tam, kde je ve spisovném jazyce *ý (hodné stréc, mlén)*, i tam, kde je v spisovné češtině po sykavkách a některých jiných souhláskách *í (vozék, nožék, hřébek)*, a dále *ó* tam, kde je spisovně *ou (sečená lóka, móka)*. Typicky středomoravské jsou rovněž zvláštní široké krátké samohlásky *ô* a *ê* na místě spisovného *u* a *y/i (kôs bôchtê)*, známé ze stereotypní „pohanáčtěné" věty *Hanákô, máš môchô na rêpákô*. Necháme-li stranou slovní zásobu, hanácká nářečí se přirozeně vyznačují některými specifickými rysy také v oblasti tvarosloví; dodejme však, že ty už nejsou tak nápadné, aby je průměrný Čech/Moravan vnímal jako nezaměnitelné signály příslušného nářečí.

Když si teď společně uvědomujeme, jaký že to obraz máme o hanáčtině v našem povědomí, nabízí se zákonitě otázka, do jaké míry bychom byli schopni charakterizovat její větnou stavbu. Prosím čtenáře, aby si na ni sám odpověděl. Pokud nemůžete uvést ani jeden typicky hanácký jev, nechť vás to neznepokojuje. Neznamená to sice, že ve stavbě vět a souvětí se hanáčtina od ostatních nářečí, event. od útvarů nadnářečních vůbec neliší; jde spíš o přirozený důsledek toho, že typicky nářeční jevy v oblasti skladby jsou pro laika daleko méně nápadné než jevy hláskoslovné a lexikální. Souvisí to s tím, že nářeční projevy se realizují v podstatě jen v podobě mluvené, a v jejich stavbě se tedy uplatňují stejné faktory jako ve výstavbě mluvených projevů nenářečních, tj. zvláště nepřipravenost (spontánnost, improvizovanost), situační zakotvenost a s ní spjatá bezprostřední přítomnosti komunikantů, kteří se většinou dobře znají, a znají i to, o čem spolu komunikují, a v neposlední řadě i možnost využívat při komunikaci prostředků prozodických (intonace, větného přízvuku aj.), ale i gest, mimiky apod. Jinak řečeno, v naše povědomí nám syntax nářeční a syntax nenářečních projevů mluvených splývá. Je jen přirozené, že za této situace vzniká i pro jazykovědce samé poměrně složitý problém, jak ve stavbě vět, souvětí i celých textů nářeční jevy odlišit od jevů mluvenostních vůbec.

Kdo má zájem poznat, jaká hlediska se při tom uplatňují, a současně se na tomto pozadí dovědět i o oněch syntaktických jevech víceméně specifických pro hanácká nářečí (a jiná moravská nářečí), tomu vřele doporučuji knižní publikaci brněnské dialektoložky Mileny Šipkové *Stavba věty v mluvených projevech* s podtitulem *Syntax hanáckých nářečí*, která vyšla v roce 1993 v nakladatelství H+H, Jinočany. Milena Šipková v ní v jistém smyslu navazuje na tradici brněnských syntaktických nářečních monografií J. Chloupka, V. Michálkové a J. Balhara, na rozdíl od nich se však neomezuje na jevy diferenční a v jejich rámci na ty, které představují z historického hlediska vývojové archaismy nebo naopak neologismy, nýbrž usiluje na základě bohatého a velmi zajímavého materiálu pocházejícího od autentických nářečních mluvčích o celostní popis syntaktické normy hanáckých nářečí. Proto její popis reflektuje všechny způsoby a prostředky vyjadřování a registruje v hanáčtině jak jevy shodné se spisovným jazykem, tak jevy, jejichž kodifikace by byla ve spisovném jazyce sporná, i jevy, které by ve spisovném jazyce kodifikovány být nemohly. Práce je proto mimořádně cenná, neboť výzkum nářeční syntaxe odhalil celou řadu nadnářečních konstrukcí, které dosud unikaly naší pozornosti, ačkoli jsou to prostředky živé i v běžně mluvených projevech nenářečních. Přitom pocit, že jde o prostředky, které bychom mimo nářečí hodnotili jako nespisovné (nebo přinejmenším jako ne plně spisovné), se — třebaže si to neuvědomujeme — v řadě případů do značné míry opírá především o jejich hláskovou podobu. Kdybychom je však hláskově „odnářečnili"

a podle potřeby v nich nahradili příznaková slova slovy neutrálními, už bychom je za nespisovné tak jednoznačně hodnotit nemohli. Srov.: *Né že beh nechtěla, ale nemám hlat / Ne že bych nechtěla, ale nemám hlad; Deď beh zmrzla, bes kabáta tade seďeť / Vždyť bych zmrzla, sedět tady bez kabátu* a mnoho jiných.

Autorka v práci ukázala, že jevů čistě regionálních je v syntaxi poměrně málo. Z hanácké oblasti je to např. konstrukce s instrumentálem přibližné míry: *Cófni s tim kóskem* (= o kousek), *Letos só te žňe tak štrnáštima dňama vopoždeni.* Naproti tomu celá řada jevů hanáckou oblast přesahuje. Tak i v hanáčtině se dosud jako živé prostředky zachovaly např. relativní konstrukce s *který* + substantivum (*Kerá ženská nerodila, ta vo tim prd ví*), forma 3. os. sg. s platností všeobecného konatele (*Na tim ňidz nehošetřel*), modální konstrukce typu *být* + infinitiv (*Belo seno svážet, a von bel nemocné*), shodné přívlastky vyjádřené vztahovým adjektivem typu *Bela zamňestnaná take f cukrovinkové továrňe*, konstrukce s infinitivem ve významu zřetelově-účelovém (*To nebela ženská f polo ďelat*) a celá řada dalších. Také v hanáčtině lze současně doložit odumírání takových konstrukcí jako např. substantivní doplněk bez *jako (Začala s ňém chodit až vdova)*, bezpodmětové věty s akuzativním předmětem typu *A fšechne te šlache mo přeseklo*, účelové věty s *coby (Mosiš to zašet knoflikovó ňiťo, cobe to drželo)* apod. Pěkným příkladem toho, že v nářečí se forma snáze přizpůsobuje významu než v projevech spisovných, v nichž je do jisté míry vývoj brzděn kodifikací, jsou pak i v hanáčtině noremní, ale v spisovném jazyce nepřípustné infinitivní předměty po slovesech „pravení", mají-li význam nikoli „oznamovat", nýbrž „vyzývat" typu *Von mňe řikal serovi mliko nepit* (podle modelu noremního i v spisovném jazyce *On mi radil nepít syrové mléko).*

za to a viklala a viklala a viklala, aš sem to veviklala Hro; - pracoval jako kuň a dřel se, aš se udřel Vlac.

Intenzifikátory bývají často suplovány stoupavě klesavou polokadencí s prodloužením koncového vokálu:
tenkrád biľa zima, až obá dvá tse bili zmrzlí Mli.

— — —

194 Různé odstíny účinku neesálného bývají signalizovány kondicionálem, často spolu s různými spojovacími prostředky.

Účinek podmíněný se vyjadřuje větami s že nebo až: chatu na Rusavje postavíl, že neska bi misim stáťa přes sto ťisíc Mli; me sme bele tag dolekaňi, že behme se bele strachem dotentovale Ště; - ta be vám teho napovídala, až be to pravda nebelo Čti.

Poznámka: Ve svém materiálu nemám doložen souvětný typ se spojovacím výrazem coby, zachycený devětkrát v materiálu Ústavu pro jazyk český, a to z oblasti centrální, ale hlavně z oblastí sousedící s nářečími východomoravskými: f plom bela díra, cobe tse róka vlezla (Radslavičky). J. Chloupek (1971, 51) jej dokládá z nářečí východomoravských.

Popírá-li se v hlavní větě to, z čeho by měl účinek vyplývat, je účinková (následková) věta připojena spojkou aby: a mesim nebel tag mejetné, abe mohl fšecko začálovať (= zaplatit) Dol; peňíze nebili klóďňe, abi se dalo doktorow Věř.

Také v případech, kdy řídící věta kladná vyjadřuje příslušnou míru vlastností znemožňující, aby účinek nastal, bývá věta účinková připojena spojkou aby. V řídící větě se užívá intenzifikujících adverbií moc, dost. V typech s dost je větný přízvuk závazně umístěn na adjektivu. Tyto věty mají blízko k větám zřetelovým (viz § 220): von joľ je dosť staré, abe te ďecka hohlidal (= takže je nemůže uhlídat) Hro; ten provázeg je dost slabé, ale to hodňel Li.

Je-li v hlavní větě výraz moc, může být vedlejší věta připojena složenou spojkou než aby: je moc chetré, abe se dal voblafnót (= ošidit) Hro; bela sem tenkráť ešče modz mladá, než abech temo rozomňela Hro.

- 108 -

Velkou předností nářeční monografie Mileny Šipkové je i to, že autorka umí srozumitelně a přehledně formulovat své poznatky. Proto, ač primárně myslí na odbornou veřejnost, může zaujmout všechny zájemce o češtinu. Ten, kdo si její knihu přečte, mi jistě dá za pravdu, že nářečí je nejen důležitým zdrojem poznání češtiny a jejího vývoje, ale také svébytný útvar, který jakožto kontinuální pokračování předpísemného (mluveného) stadia jazyka představuje cennou (a dodejme, že i krásnou) součást toho, čemu se říká národní kulturní dědictví.

Petr Karlík

Zpytci jazyka v terénu

Katedry českého jazyka na Filozofické fakultě UK v Praze a na Filozofické fakultě MU v Brně učinily v dubnu 1995 první krok k tomu, aby studenti bohemistiky z různých koutů naší vlasti neměli češtinu svou za tu jedinou — tedy, konkrétněji řečeno, aby se například nedomnívali, že už dávno celým národem vládne obecná čeština a že nářečí popisovaná v rozmanitých monografiích jsou jen bájná vyprávění starců. A tak z Prahy vyrazilo deset studentů na dva týdny do Brna a širšího okolí — a opačným směrem (do Prahy a do jižních Čech) se zase vypravilo deset studentů brněnských. Chodili, poslouchali, zaznamenávali na magnetofony, přepisovali nahrávky... něco o tom viz v následujícím příspěvku M. Harvalíka „Pasti a nástrahy nářečního zkoumání". Jak se zdá, jazykový šok (nebo aspoň podiv) byl rozhodně silnější na straně Pražanů. Svědčí o tom i jejich vzpomínky na Moravu, z nichž vybíráme několik ukázek.

Díky vzájemné výměně se studenty Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně měla skupina pražských studentů možnost navštívit moravskou metropoli, seznámit se se studiem a učebním plánem tamní katedry češtiny, účastnit se přednášek výborných vyučujících a především při jednom z dialektologických výzkumů zavítat na Slovácko, do obce Mutěnice. Naše představa o tomto kraji, myslím, byla naplněna. Přivítaly nás vinné sklípky různých tvarů a podob s pestrobarevnou výzdobou a kouzlem uzamčených vinných moků. Nad jedním z nich, kde byla malá zahrádka, jsme za několik okamžiků naslouchali vypravování dvou starších, ale velice temperamentních tetiček, které nás nezasvěcené vtahovaly do zdejších zvyků vítání jara, svatebních veselic a slavnostních hodů. Celou atmosférou prostupovalo východomoravské nářečí se svými specifiky. Vždyť takový čaj s cukrem si tady zamícháte žičenkou, ke kuřeti si jako přílohu oloupete a uvaříte herteple, zvané též japka. A když je budete v hrnci vařit, nezapomeňte je přikrýt křidélkou. Děti tady do školy chodá, a pokud začne pršet, schovají se pod palazón.

Jitka Pinková

Ve Šlapanicích jsme poseděli nad vínem a svatebními koláčky se dvěma babkami (jak se samy nazývaly), které nám čistou jižní hanáčtinou vyprávěly o časech, které znám z literatury 19. století. Zvyklé na dotazy dialektologů („Jak říkáte bramborovým plackám?", „Co je to pokryvadlo?" atd.) nám vyprávěly, jak se sice chodilo na pole, ale svátky se umělo jaksepatří oslavit. Po nezbytné návštěvě vinného sklípku jsme se starým, rozhrkaným autobusem, ve kterém dotvářela kolorit babka s husou v košíku, přesunuli o vesnici dál, kde jsme se seznámili s paní, jež část života zasvětila hanáckému kroji. Mohli jsme si ho vyzkoušet, vyptat se na všechny složité detaily a dozvědět se, že nejmladší generace má k této tradici kladnější vztah než ta předchozí, a tak snad toto krásné a slavnostní oblečení neskončí ve skanzenu...

Měli jsme také prostor seznámit se s Brnem, jít do muzea či divadla, navštívit známou vinárnu nebo hospodu, kde se mluví nefalšovaným hantecem. Všude jsme nahrávali záznamy — při jízdě šalinou či při posezení u kávy. Dokonce jsme měli možnost poslechnout si brňáčtinu při oficiální příležitosti — u soudu. Proslulou moravskou družnost, energičnost a živost jsme pak viděli na oslavách studentského majálesu.

Andrea Pflimpflová

Vedle podobných zážitků v terénu měli pražští studenti v Brně (a ovšem i brněnští v Praze) možnost nasát vůni jiné univerzity a jiného bohemistického studijního plánu:

Studijní plán oboru je v Brně podobně jako v Praze rozdělen do dvou cyklů, v Brně však — alespoň podle mého názoru — systematičtěji: první cyklus provede studenta slavistikou a základními disciplinami současného českého jazyka, druhý cyklus je pak zaměřen na historickou mluvnici, vývoj jazyka a teoretickou jazykovědu. Tomu odpovídá studium literatury, které se v prvním cyklu soustředí na teorii literatury a českou literaturu 19. a 20. století (do roku 1945) a v cyklu druhém na starší českou literaturu (dvousemestrový kurz) a na literaturu současnou. Povinné je v Brně vedle jazykovědy i cvičení z dalšího slovanského jazyka nebo litevštiny. Větší důraz na historickou mluvnici, staroslověnštinu, přítomnost osobností, jako jsou profesoři Karlík, Grepl, Jelínek, Šlosar, Večerka aj., tvoří určité specifikum zdejší bohemistiky a láká k pokušení alespoň na semestr si to zkusit tam.

Marta Dršatová

A ještě poslední ukázka, která naznačuje z trochu jiné strany, proč vlastně jsou podobné výměnné pobyty studentů svrchovaně účelné:

...jako ze žádné jiné, ani z této chaloupky se nám neodcházelo snadno. „No, tak nestihnete vlak, zejtra jede taky, tak ostaňte." — Totéž jsem zažila v létě ve skotských horách, jenže v barvě bílých ovcí, průhledné whisky, fialových vřesovišť, šedé oblohy a modrých jezer.

Andrea Pflimpflová

V našem světě se očividně něco mění, když docela prosté věci prožíváme nejdřív ve Skotsku a až pak doma, takříkajíc za humny. Dost možná že i skotská angličtina nebo švýcarská němčina zní dnes mnohým studentům méně exoticky než čeština ze vzdálenějších koutů naší republiky. U bohemistů by to tak ovšem být nemělo. Jednou z možností nápravy by mohly být i do budoucna právě takové česko-moravské studentské výměny, jako byla ta dubnová.

sestavil -kk-

* *o čem přemýšlejí studenti bohemistiky (2)* *

Pasti a nástrahy nářečního zkoumání

Když se skupina studentů FF UK vydávala koncem dubna na čtrnáct dní do Brna a jeho blízkého i vzdálenějšího okolí, vybavena vědomostmi získanými z literatury o brněnské městské mluvě a diktafony s kazetami, chystala se kromě městské mluvy nahrávat na Moravě také nářečí. Od té doby už nějaký čas uplynul, ale možná ani teď, dávno po návratu do Prahy, nebude na škodu ukázat si, jak vlastně by měl takový nářeční výzkum vypadat.

Jako první je potřeba vybrat si vhodnou vesnici. Abychom v ní mohli najít co nejstarobylejší stav nářečí, měla by být pokud možno menší, daleko od měst a silnic, nejlépe ukrytá v hlubokých lesích a bez nejmenších stop civilizace. Dalším naším úkolem je najít mezi místním obyvatelstvem takové lidi, kteří by si chtěli s námi povídat, nechat se třeba i nahrát a stát se tak našimi informátory. Obecně se dá říct, že s informátorem je to jako s vínem — čím starší, tím lepší. Když už jsme se dostali k tomu vínu — pozor na moravskou pohostinnost. Po výzkumech v informátorově „búdě" a několika skleničkách vína můžete domněle slyšet i takové nářeční archaismy, které s jasnou hlavou nikdy neuslyšíte. Zase kvůli zachycení pokud možno nejryzejšího nářečí by měl optimální informátor od narození žít trvale v obci, odtud (nebo jen z nejbližšího okolí) by měli pocházet i jeho rodiče a manžel nebo manželka. Když seženete dědečka — bývalého hospodáře nebo babičku, která celý svůj život prožila v domácnosti, tím líp.

S takovou bílou vránou se pustíme do výzkumů. Dialektologie rozeznává tzv. volnou a řízenou konverzaci. Volná konverzace je vhodná hlavně ze začátku, aby se informátor uvolnil, zbavil se případné trémy a rozpovídal se. V některých případech to ani není nutné, protože většina starších lidí na venkově si ještě pořád ráda popovídá. My si přitom můžeme udělat alespoň základní obrázek o tom, jak to s nářečím v zkoumaném místě vypadá, a případně nahrávat. Řízená konverzace se už konkrétně zaměřuje na to, co chceme zjistit, a proto se při ní používají připravené dotazníky. Obě metody je dobré kombinovat.

Tak jako existují dvě metody zkoumání, existují i dva typy lidí. Tomu prvnímu stačí jedno slovo a okamžitě se rozpovídá, z jednoho tématu přeskakuje plynule na druhé a nikoho nepustí ke slovu. Od takových lidí se dobře získávají magnetofonové nahrávky, stačí navodit nějaké vhodné téma a pustit magnetofon. Horší je to s nimi při řízené konverzaci, protože vám neustále odbíhají a ke každému slovu mají celý příběh. Což o to, povídání to bývá zajímavé, ale času není nazbyt. K řízené konverzaci se víc hodí druhý typ, který vám na stručnou otázku stručně odpoví a vy se můžete ptát dál. V každém případě musíme ocenit u obou typů informátorů to, že byli ochotni si s námi popovídat. Každý člověk je jiný a to musíme respektovat.

Při terénním výzkumu se zažije leccos. Stane se vám třeba i následující: Kráčíte po jihomoravské dědině zalité odpoledním sluníčkem, vinohrady na stráních se zelenají, na druhé straně za potůčkem vidíte „búdy" a na lavičce při cestě sedí a vyhřívá se stařeček, na první pohled typický venkovan a vinař, který zrovna jistě odpočívá po práci na vinohradu a určitě si rád popovídá s někým, kdo se přijel z takové dálky podívat až na jižní Moravu

— tudíž ideální objekt pro vaše výzkumy. Skutečně se od první chvíle zdá, že by si s vámi chtěl popovídat. Jenže po pár slovech vám prozradí, že je Pražák! A pak se dozvíte, že tady žije už padesát let, s manželkou se potkal za války v Berlíně, jeho rodiče pocházeli z Frýdku-Místku a od Nymburka a seznámili se pro změnu v Hamburku. Porovnejte si tohle curriculum vitae s tím, jak by měl vypadat vhodný informátor, a vyjde vám, že tohohle pána se těžko můžete ptát na to, jak se tady říká tomu nebo onomu, protože člověk z takhle nářečně smíšeného prostředí prostě nemůže spolehlivě informovat v místním nářečí, i kdyby chtěl sebevíc. Ale při dalším pátrání se určitě povede natrefit na takového člověka, který když už nesplňuje úplně všechny požadavky kladené na osobu informátora, aspoň se k nim co nejvíc přibližuje.

Ke cti většiny informátorů je třeba uvést, že prokazují až obdivuhodnou trpělivost a ochotu. Týká se to hlavně zkoumání s použitím dotazníku. Při tom se totiž nelze ptát jak nás zrovna napadne, protože špatně položenou otázkou můžeme ovlivnit odpověď. Kladené otázky se často podobají těm z televizní soutěže Kufr. Slovo, na které se ptáme, je pro nás tabu, takže chudák informátor statečně čelí dotazům typu *Co snášejí slepice?* nebo *A jak se jmenuje to, čím se jí polévka?*, přičemž si mínění o inteligenci toho, kdo se takhle naivně ptá, taktně nechává pro sebe a odpovídá, aniž by tušil, že chceme zjistit, jaká je v místní mluvě podoba slova *vejce* či zda je výraz *vajíčko* demintivum jen formální, popřípadě jaký byl vývoj pobočných slabik a jestli tady došlo k přehlásce *'a* > *ě* v koncovkách nebo ne. Pokud váš informátor bez mrknutí oka chladnokrevně odpoví na dotaz *Co to je?* doprovázený šermováním obrovského nože před jeho obličejem (nejjednodušší totiž je věc, na kterou se ptáme, přímo ukázat), pak jste měli při výběru informátora opravdu štěstí.

Po návratu z terénu můžeme zasednout ke stolu, pustit magnetofon a začít s přepisem nahraného materiálu. Přepis zabere o hodně víc času než jenom poslech. Rozdíl mezi poslechem a přepisem je podobný jako mezi jízdou v autě a chůzí pěšky. Při cestě autem vnímáme krajinu míhající se za okénkem jako celek, jen občas nás upoutá nějaká pozoruhodnost, která je vzápětí pryč. Jdeme-li tím samým místem pěšky, cesta trvá mnohonásobně dále, ale zato si všimneme každé maličkosti. Samotné poslouchání nahrávky někdy připomíná luštění špionážních zpráv. Člověk sedí, znovu a znovu si po krátkých úsecích pouští záznam a klade si přitom otázky jako *Řekla ta paní prázdná nebo prázná? Bylo to druhé e opravdu otevřenější než to první? A co ta kvantita? Je to délka nebo jenom polodélka?* Někdy moc nepomůže ani opakovaný poslech. Důležité je nepodléhat při přepisu vlastnímu úzu. Jsme lidé chybující a i spravedlivý zhřeší tu denně sedmkrát. Někdy je až překvapující, co se vychytá ze zdánlivě už definitivně přepsaného textu při kontrole s nahrávkou. Ale nakonec přijde chvíle, kdy už jste (aspoň si to myslíte) s přepisem spokojeni a všechny ty nahrané příběhy, zážitky a vzpomínky jsou uloženy v štosu popsaných papírů, připraveny vypovídat o nářečí, v němž byly vypravovány.

Milan Harvalík

Poznamenáváme ve vší skromnosti, že jsou aspirace, které náš časopis nemá.

Silvestrovský recept:

Morče po vlastenecku

Diskuse kolem názvu naší vlasti (srov. ČDS 1/93) sice už odborníkům připadá drobátko zavadlá a její plody — např. podle předlohy *Benelux* utvořený *Bomosil (Bohemia-Moravia-Silesia)* — upadají do zapomnění. Silvestrovské šprťouchle se však z kauzy Česko pořád ještě vytěžit dá. Svědčí o tom dopis uveřejněný na poslední straně posledního (53.) čísla Týdeníku Rozhlas (1995):

> *(...) Navrhuji název, který bude znít česky. První země, ta nejmenší, aby se necítila ukřivděna, dostane čtyři písmena, druhá, ta prostřední, tři a třetí, největší, dvě. Výsledek: SLEZMORČE. Američané a jiní cizinci mohou háček vynechat, tak jako se to děje u škodovky. Jak se bude nazývat občan, občanka a jejich dítko, vyplývá z gramatických pravidel jazyka českého. Jsem přesvědčen, že budete s mým návrhem spokojeni.*
>
> Váš stálý čtenář **z Moravy**

Jak se od nás odborníků čeká, spokojeni nejsme a doprovodíme citovaný návrh povztyčením ukazováčku, totiž hned trojím:

1. Pro mnoho cizinců *č=c, c=k/s,* znělá=neznělá, koncové *e* = 0, takže bychom pak museli slyšet nejen na [slezmorce], ale i na [slezmorke], [zlemors], [lezmourk] a na jiné kreace „cizinečtiny", která se zpravidla vyznačuje nikoli ohledem ke zdrojovému jazyku, nýbrž úmyslnou jinakostí. Odhlédnu od toho, že Prahu by pak cizinci hledali už nejen na tradičním Balkáně, ale také v Normandii nebo po vřesovištích britských ostrovů. Povážlivá skutečnost pro mě je, že bych se jako Čech v těch podobách nepoznával. Následkem toho bych pak v cizojazyčném rozhlasovém zpravodajství snadno přeslechl, že u nás třeba byla vyhlášena mobilizace nebo že padla vláda.

2. Dítko občana a občanky žádné slovotvorné paradigma nemá. Jak sufixem pro mláďata, tak sufixem zdrobňovacím *(další malý Čechoslováček přišel na svět)* by se totiž dostaly do konfliktu státoobčanský, oficiální ráz pojmenování a familiárnost. Ovšemže právě z tohoto kontrastu může těžit hra s jazykem: Nohavicova *Afričančata* v albu *Tři čuníci.*

3. Skloňování samotného názvu státu či země a označování jeho obyvatel a obyvatelek je spojeno s problémy, zda vzít za základ *morče, morčete,* nebo se od živočicha distancovat: *švec, ševce × pan Švec, pana Švece ⇒ Slezmorče, Slezmorče „moře / růže"* (akuzativ! instrumentál!), případně pomnožné, jako jsou u Domažlic Milavče *(do Milaveč)...*

Tvaroslovnou a slovotvornou gymnastiku k bodům 2 a 3 přenechám čtenářům.

-ndl-

Oznámení

Publikace *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993* (2 svazky, celkem 400 stran), totiž sborník z olomoucké konference 23.-27. 8. 1993, konečně vyšla (FF UK, Praha 1995). Distribuuje ji ediční oddělení naší fakulty, prodává se za cca 170 Kč, mimo jiné v knihkupectví v přízemí hlavní budovy.

O autorech (1995)

Ana Adamovičová: odb. as., ÚBS FF UK Praha
Hana Adamová: odb. as., Humboldtova univerzita v Berlíně
Jan Balhar: vedoucí dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR v Brně
Věra Baborová: učitelka ZŠ, ul. F. Hrubína, Havířov-Podlesí
Jarmila Bachmannová: vědecká tajemnice ÚJČ AV ČR, dialektoložka
Jana Bártová: stud. bohemistiky, VŠPed v Hradci Králové
Karel Dostál: publicista
Marta Dršatová: stud. bohemistiky, FF UK Praha
Martin Formánek: stud. bohemistiky, FF UK Praha
Bogdan Gałuszka: stud. bohemistiky a polonistiky, FF Ostravské univerzity
Miroslav Grepl: profesor bohemistiky, FF MU Brno, syntaktik
Jiří Hasil: odb. as., ÚBS FF UK Praha
Zdeňka Hladká: odb. as. bohemistiky, FF MU Brno
Jana Hoffmannová: věd. prac. ÚJČ AV ČR; zabývá se lingvistikou textu a lingvistickou pragmatikou
Milada Homolková: věd. prac. staročeského oddělení ÚJČ AV ČR; zabývá se lexikografií
Jan Horák: docent VŠPed v Hradci Králové; zabývá se didaktikou češtiny
Tomáš Hoskovec: odb. as. KČJ FF UK Praha; zabývá se komparatistikou
Josef Hrbáček (* 1930): docent bohemistiky, FF UK Praha, syntaktik
Milan Hrdlička: odb. as. ÚBS FF UK Praha
Zdeněk Chodora: stud. bohemistiky, FF UK Praha
Jaroslava Janáčková (* 1930): profesorka katedry české a světové literatury a literární vědy, FF UK Praha; zabývá se literaturou 19. století
Jiří Janeček: učitel ZŠ Drnholec, okres Břeclav
Kamila Karhanová: stud. bohemistiky, FF UK Praha
Petr Karlík: docent bohemistiky FF MU Brno, syntaktik
Barbora Karlíková: stud. bohemistiky, FF UK Praha
Stanislava Kloferová: věd. prac. ÚJČ AV ČR Brno
Mirka Komersová: stud. bohemistiky, FF UK Praha
Jiří Kouba: odb. prac. staročeského oddělení ÚJČ AV ČR; zabývá se lexikografií
Jiří Kraus (* 1935): ředitel ÚJČ AV ČR; viz s. 262n.
Rudolf Křesťan: publicista
Petr Nejedlý: věd. prac. staročeského oddělení ÚJČ AV ČR; zabývá se lexikografií
Marek Nekula: odb. as. bohemistiky, FF MU Brno; zabývá se lingvistikou promluvy a kontrastivní lingvistikou
Patrik Ouředník: překladatel, publicista a autor slovníků
Zdena Palková: profesorka fonetiky, FF UK Praha
Jaroslava Pečírková: věd. prac. staročeského oddělení ÚJČ AV ČR; zabývá se lexikografií
Andrea Pflimpflová: stud. bohemistiky FF UK Praha
Jitka Pinková: stud. bohemistiky, FF UK Praha
Jana Pleskalová: odb. as. bohemistiky, FF MU Brno
Bohumír Riedl - viz s. 236
Vladimír Šaur: odb. as. FF Slezské univerzity v Opavě
Karel Šebesta: odb. as. KČJ FF UK Praha; zabývá se metodikou
Milena Šipková: věd. prac. ÚJČ AV ČR Brno
Dušan Šlosar (*1930) - viz ČDS 2/93
Rudolf Šrámek: docent PedF MU Brno; onomastik
Jiří Žáček: básník

Informace o ostatních autorech najdete v ČDS 2/93 a 4/94.

JUBILANTŮM BLAHOPŘEJEME

čeština doma a ve světě 4/95
Náplň čísla: Moravský blok

Není čeština jako čeština
Rozmlouvání po moravsku (J. Chloupek) 224
Hantec a co k tomu patří (M. Krčmová) 229
O mluvě mládeže na Uherskohradišťsku (B. Riedl) 236
Co je to moravská výslovnost? (M. Krčmová) 237
Ten je vzdělané jak sviňa (Z. Hladká) 240
Hovězí kůň (ndl) 241
Není jméno jako jméno
Česko-moravsko-slezské rozdíly ve vlastních jménech:
Nové Sady — Novosedlice — Austerlitz (R. Šrámek) 242
O názvech brněnských ulic (D. Šlosar) 244
Zazpívejme si: Za horama (man) 247
K rozdílům mezi českými, moravskými a slezskými
pomístními jmény (J. Pleskalová) 248
Hovorová čeština — věčný problém?
O čem uvažují jazykovědci: K potřebě zachovat jazykovou jednotu
v spontánních oficiálních mluvených projevech (M. Grepl) 251
"Spisovní" Slezané (J.Balhar) 253
Draží se klášter (jš) 256
Co nového v pohraničí? (S. Kloferová) 256
Etuda dialektologická: Metafory v nářečí (J. Balhar) 258
O čem přemýšlejí studenti bohemistiky (1):
Přípona *-ová* u cizích ženských jmen (B. Gałuszka) 260
Konzultace: Jak je to na Moravě s pokličkou? (-jš, jb-) 261
Interview: Rozhovor s prof. Jiřím Krausem (S. Čmejrková) 262
Co a jak: Který, jenž, co a jak (M. Šipková) 265
Kurs pozitivní komunikace 8: Manipulativní komunikace (I. Nebeská) 267
Tisk dnes: Titulková xenofobie (M. Nekula) 269
Recenze (1): Dva sborníky (am) 271
Nizozemská učebnice češtiny (K. Kučera) 271
Sloupek: Puristou, či jaristou? (J. Balhar) 272

Jazyková kultura: Co považují lidé za gramatickou chybu? (M. Jelínek) 273

Čeština a počítače: Wokna na východ (K. Kučera) 278
Recenze (2): Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku (S. Kloferová) 279
Knížka pro brance (J. Šimandl) 280
Stavba věty v hanáckých nářečích (P. Karlík) 281
O čem přemýšlejí studenti bohemistiky (2): Zpytci jazyka v terénu (kk) 284
Pasti a nástrahy nářečního zkoumání (M. Harvalík) 286

Trochu reklamy 288
Silvestrovský recept: Morče po vlastenecku (ndl) 289
Oznámení (o sborníku z olomoucké konference) 289

O autorech (1995) 290